Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 106 (14830) 1992 чылдың июнь 4, четверг

Солунга ат салган шагы 23.45 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Суггатчылар: оларның ажыл-херээ

ЧАҢГЫС БАГ БОЛБАСКА, ХОРЖОК ИЙИН

Кестер аваа чоруп турувуста, Эрзин хемниң суу эриин ашпаан дээрден башка база дыка дажыр берген чораан. Частын соок болгаш когурумнуг хүннериин соон дарый, каш хүн үлай изипкеи, оон түнделги ол-дур, хем суу үлгаткаш, боралгактыг апарган. Дамырактар немешкеш, далай апаар деп чүве ол-ла ыйнаан. Олар катчып-катчып келирге, хем суу чоорту элбей бергени бо. Сугнуң ындыг «аажылы» чамдыкта коичуг айыылдыг болдур эвеспе: ажылга шаптык хамаанчок, улуг когарал чедирип болур. А өске таварылгада көдээ ишчиге ажыктыг дузазын-даа көргүзе бээр. Ынчан суггатчылар амыран, артында-ла ажыл-ишчи турасоруктуг апаар. Чогум-на ынчангаш ынчалган боор, мээн-биле чугаалажып олура, «Чаа орук» совхозтуң суггатчылар звенозунуң удуртукчузу И. С. Дупчур бүдүү өөрээн сеткилин чажырбады: «Суг ам элбеп тур. Үерлээн хем суу ажыглап тур бис». Ындыг харын, суг элбек болган тудум-на, суггаттыг шөлдүң беримчези хөй болур.

Ол дугайын суггатчылар эки билир болгаш үлгады берген хем суун чүсчүк га бүрүзүнге чөп ажыглаар сорулгалыг ажылдап турарлар. Оларның кызымак ажыл-ижи ырактан-на илдеп: оларның суг долдурар хөөлбектери элээн херин черден көстүп, хүн караанга кылаанайын чылдар. Сугнуң немежин келгени-биле оларның чымыштыг ижинде харыысалга улгаткан. Чүге дээрге, суг хөөлбектерин үргүлчү хайгаараас болза, олар эрини ажа берип болур. Ынчангаш дөрт кижиден тургустунган звено кежигүннери эвлчег ёзугаар оны хынап, барык-ла хүн-дүн дивейн ажылдап турар. Суг хөөлбектерин ажыдып, хаарын база-ла эвлчег ёзугаар чорудуп, шөлге сугну чедиштиреринге хол-биле кылып турар. А ол-ла хөөлбектер долдурар черлерни база-ла ындыг даравлашкаа-биле кылыр, биргизи дола бээрге-ле, оны хаап кааш, дараазында суг аксыр дээрим ол. Ынчангаш 4 кижиниң кайызыдаа бүдүн хүн дүргүзүнда ажыл чок аптпас. Хүлээнген даалгазын күүседип тура хүн бээр. Көжээлиг-Бүлүнүн бо суггатчылары ынчаар ам эгин кожа элээн каш чыл ажылдап каапкан, арга-дуржулгалыг-даа апарганнар.

Иван Санчыевичиге удуртканн бо звенонуң суггаттыг шөлүнүң хемчээли улуг: 400 гектар хире. Ында ам олар люцернаны тарып алган. Ам 80 гектар черге рапс тарып алырлар. Суггатчылар гектар бүрүзүнден-не 15 центнер дужуттуг ажаап алырын бодап, дутуржуп алган. Кезилдеин ийи удаа чорудар болганда, күзүн барып бир гектардан-на 30 центнер ногаан массаны аптар бис дээрзин Иван Санчыевич бүзүрелдиг чугаалап олурду. А мен бодум хуумда арай чигзинеримге, ол эрткен чылгы ажыл-херээ-биле бадыткаар болган. Чүл дээрге олар эрткен чылын 900 тонна ногаан массаны ажаап алырын баш удур планнааш, ону ажыр күүсеткен. Ол эки-дир. Оозунга даянгаш, олар бо күзүн база-ла ол хире хемчээлиг мал чемин белеткеп алырын бодап турар. «Суггаттыг шөлдерден эвээш дужут алырга ыянчыгла ыйнаан. Ынчангаш ынчаар планнап алганывыс ол» дээн хевирлиг бодалын звено удуртукчузу илереткен. Оон ол күзелин өске эш-өөру база деткээнин билдингир боор. Чүге дээрге кандыг-даа ажыл будүрерде бир коллективтиң кижилери чаңгыс баг болбаска, ол кайын бүдер деп.

Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда, звенога хөй кижинин херээ чок. Чогум-на мындыг бодал ёзугаар ол звенода дуржулгалыг кижилер катчып алган. Оларның шупчузу-ла техника бүрүзүн — автомашинаны, трактору, комбайнны чүгле башкарын билир эвес, а оларның кандыг-даа кезээн кончуг эки сайгарып шыдаар, өскээр чугаалаарга, таптаашкыныг чылдар үеэзинде хөөредип чаныкканывыс ышкаш, беш саладаазы дег билир эрлер-дир ийин. Мен бөгүн оларның дугайын ынчаар бижипкеи, көнгүс-ле хөөретпеен. Аваа-ла кара угаан-биле бодап көрүвер: звено удуртукчузу И. С. Дупчур Балгазынның профтехучилишезинин бирги доозукчуларының бирээзи кижи-дир. Ол училищени ол 1959 чылда дооскан. Оон бээр ам 33-кү чай эгелеп турары бо-дур. Ынча чыл иштинде техника-биле халбактанып келгек кижи ону ынчаар билиридаа чөп боор. А оон өске өөрү — Алексей Лопсан, Тимур Оолак, Белек-оол Кунчун, Очур Товаришчай суглар оон бодундан дора эвезин. Иван Санчыевич улуг хүндүткел-биле чугаалап, кижи бүрүзүнге хамаарыштыр бодунуң бодалын илереткен чүве. «Ажылдап билир, харыысалгалыг улус. Оларны кандыг-даа техникага олуртуп каар болза, шыдаар болдур ийин» — деп, звеночу шуут бүзүрелдиг болган. Ол чөп, Арендатор улус бот-боттарын эки билишеске, оон огулуг чүве үнмес. Олар бир доң болур ужурлуг. Оон башка төнчү түннел оларның кайызының-даа сеткилинге четпейн баргай-ла.

Звенонуң техниктиг дерилгези ажырбас: дөрт трактор бар. Черни андарар, үрезинни чаштырар, мал чемин кезер, ажаар күш ол. Оларда бир пресс-подборщик бар. Оон ангыда сиген кезер машиналарлыг, грабльдиг. Техникага херек кывар-чаар материалдар үзүктелип көрбээн. Хандырылга ажырбас. Амдыызында дээрим ол. А оон кадында олар техникага аажок камныг хире улус болду. Оон ачызы-биле олар үрелиишкинге таваржып көрбээн. Часкы хову ажылдары эгелээр мурнуунда-ла бисте бар техниканы ыяк септеп-селип алыр улус бис деп, Иван Санчыевич чугаалаан.

Боттарының кол ажылындан ангыда олар картофельди олуртуп, оон дүжүдүн база ажаап ап турар. Ам олар ону дөрт дугаар чыл олурткан. Оон шөлү — 1,5 га. Бо чылыг база-ла ол-ла хемчээлде олуртуп алганнар. Эрткен чылын оон дүжүдү багай эвес болган. Чайладыр суггарын чайлаш, оортан 10 тонна дужут алган. Оозун совхозка дужаапкан. Бо чазын үрезин тып чадааш, орта элээн бергедешкен болдулар. Ынчалзаада ол ажырбас боор, келир күзүн ажаап алганы дүжүдүнден үрезин картофель арттырып алырын оларның эрткен чылгы тоомчага албайн баргаш чоруу кичээндиргиг болур ыйнаан. Ол ындыг-дыр. Мээн хууда бодалым-дыр. А олар ол дугайын шагда-ла дугуржуп, чугаалашкан база чадавастар.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Фотоинформация

Кызыл хоорайның төп харылзаа белдириниң чанында бир бажында төп база типографиядан чүдүрүп эккелген республика солуннарын ылгаар, ону районнарже чорударынга белеткээр цех бар.

Ында почта ажылдакчыларының ажыл-ижи эртенгиниң 4-5 шактан эгелээр. Москвадан эккээр солуннар база орай кээр. Чамдык ажылдакчылар солуннар, журналдар манап, аваа хонар. Оларның ажылы ынчангаш чымыштыг, белен эвес.

Типографияга парлааш, чаа эккелген безин будуу катпаан «Шын», «Тувинская правда», «Тыванын аныяктары, «Сылдыс-чыгаш» дээш, чоннуң өске-даа чагыдылгаларын республиканың чүкчүгүнче чорудар дээш, чагытканының аайы-биле үлей салгаш, савалаар.

ЧУРУКТА: солуннар, журналдар сайгарар цехте Анастасия Чүлдүм.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СОВЕТ-МООЛ КОМИССИЯНЫҢ ХУРАЛЫ

УЛАН-БАТОР. (РосИТАСЧТА-ның корр.). Россия биле Моолдуң аразында төөгүде бир дугаар чазактар аразының садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле комиссиязының бир дугаар хуралы моол найысылалга болуп эрткен.

Комиссияның Россияның кезээн Россияның Чазак Даргазының оралакчызы Валерий Махарадзе, Моолдуун — база-ла Чазак даргазыңың оралакчызы Чойжилсүрэнгийн Пүрэвдорж олар баштаан.

Хуралдың кирижикчилериниң бодан турары-биле, чаа экономиктиг байдалдарда кайыдаа чүртта бооп турар дөмейлешкек чорудуглар дугуржулгалыг шиитпирни хүлээп алырынче албадап турар. Ооң-биле кады рынок харылзаалары херек кырында бүдүрүкчүлериниң — үлетпүр бүдүрүлгелериниң, аграр ажылгылдарның ролюн көдүрүп турар.

Моол, мурнундаазы дег, кады ажылдажылгага ХКД чурттары-биле, чүүн-даа мурнунда Россия-биле, харылзааларже онза кичээнгейни үглап турар. Оон мурнунда экономиказы ЭДЧ болгаш ССРЭден барык 90 хуу хамаарылгалыг турган чурт амгы үеде дыка берге кризистиг байдалда.

Россияның Чазак Даргазының оралакчызы В. Махарадзе баштаан делегациязын Моолдун чазак даргазы Дашийин Бямбасүрэн хүлээп алган. Ужуражылгага комиссияның моол талазының удуртукчузу Чойжилсүрэнгийн Пүрэвдорж, албанның өске-даа кижилери киришкен.

Тыва Республиканың Президентизинин чөвүлекчизин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Президентизинин национал болгаш иштики политиктиг айтыыглар талазы-биле чөвүлекчизиниге Владимир Баринович Багай-оолду томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июнь 1.

Районнар чагыргаларының даргаларын томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Макар Баавукович Донгакты — Чөөн-Хемчик райкүүскомнуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Чөөн-Хемчик район чагыргазының даргазынга;

Карим Тасович Кууларны—Улуг-Хем райкүүскомнуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Улуг-Хем район чагыргазының даргазынга;

Кисин Александрович Моону—Эрзин райкүүскомнуң даргазы эрге-хүлээлгезинден хостааш, Эрзин район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

• • •

Сүндүвей Яндак-оолович Мөнгени — Тес-Хем районнуң «Танды-Сыны» совхозунуң директору турган, Тес-Хем район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияны Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1. Тыва Республиканың Президентизинин чанынга Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Тыва Республиканың Президентизинин чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның даргазынга Владимир Салчакович Очур-оолду томуйлаар.

3. Комиссияның составын болгаш Тыва Президентизинин чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның дугайында Дүрүмүн бадылаар.

4. Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында Дүрүмүнүң төлевилелиниң болгаш күрүне шаңналдарын тыпсыр чурумунуң төлевилелиниң дугайында саналдарны неделя дургузуида хуусаада киирип келирин Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияга дагзыр.

5. Тыва Республиканың Президентизинин чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның ажыл-чорудулгазын акшаландырарын баш бурунгаар айтыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июнь 2.

Тыва Республиканың Президентизинин чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле Комиссияның составы

Очур-оол Владимир Салчакович—Комиссияның даргазы, Күрүне секретары—Тыва Республиканың Президент болгаш Чазак администрациязының удуртукчузу.

Шыырап Биче-оол Сүндуевич—Чазак Даргазының социал камгалал талазы-биле оралакчызы, Комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Абрамова Анна Ахметовна—Тыва Республиканың юстиция министринин оралакчызы.

Даңзын-оол Ким Данилович—Тыва Республиканың Дээди Соведнинин Президиумунуң Секретариадының организастыг килдизинин эргелекчизинин оралакчызы.

Люндуп Кара-кыс Севеновна — Тыва Республиканың Президент болгаш Чазак администрациязының шаңналдар килдизинин начальниги.

Мартай-оол Виктор Васильевич — Тыва Республиканың культура министринин оралакчызы.

Марченко Любовь Трифоновна—Тыва Республиканың улус өөредилге министринин оралакчызы.

Сат Доок Натпитович — Тыва Республиканың садыг болгаш материалдыг курлавырлар министринин оралакчызы.

Чадамба Владимир Федорович—«Шын» солуннуң редактору.

Ялаков Киям Шейхутдинович — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министринин оралакчызы.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Маргышкан ажыы бар бе?

ОКТААН ДАШ ЭВЕС-ТИР БИС

Дүүн Кызылга сооксумаары конуг болган. Кижилер ажылдаар черлериже чоруп тургулаан. Эрткен-дүшкен улус көөрге, Тыва Республиканың Дээди Соведнинин бажынының чанында кыдында одаг салган, стол кырында магнитофон дамчыштыр аялгалар күттүлгеи, «ийиги майгын Дээди Совет» тыпты берген болган. Кижилернин сонуургаачалы аайлыг эвес, оонмоон чыглып, чүү болганын сонуургал чеде берген. Улуг диванарны тургузу шанчып каан, ажык черде столдар, сандайлар... Майгын иштинде ийи бичии уруг ыглашкан, оларын аныяк өг-бүле аргалаан турар. Чүү болганыл, ынчаш?

Тыва Республиканың Культура министерствозунуң ниитинин чуртталга бажынынга бичии, тар чангыс өрээлге беш кижи чурттаар арга чок болуп келгеш, ээ чок, күруг турып турган бажынче хоорайда тургустунган бажын чоктар ниитилелиниң сумезиби-биле 1991 чылдың декабрь 30-де, кыштың чыккылама соогунда, ол өг-бүле көже берген. Аваа чеде бээрге, доштуг суг шыва алы берген өрээл болган. Аныяк өг-бүле аштап, чылыглап, арыглап тургаш, ёзулуг бажын кылдыр септээш, аас-кежиктиг чурттай берген. Бажын өске улуска ангы, шөлээн чурттазары дег дыш кайда боор. Аваа олар ында ай ээ болуп келген.

Кызыл хоорайда Чапаев кудумчузунда он бир дугаар бажынның ушку өрээлинге июнь 2-де хенертен беш мотоциклиг, бир автобустуг милиция ажылдакчылары чедип келген. Олар келгеш, дорамчылаары бажынаан чайлан бээрге, неделе, ёг-бүле, беш удур саглыгымныг кагбаанын сагындыгган. Удаваанда ёг-бүлеиин эт-херекселлерин, аяк-савазын кам-хайыра чокка, буза-чаза кудумчуже үндүр октап эгелээннер. Өгнүн херээжен ээзи Светлана Оюн чаасканн турган болгаш улус аразындан дуза дилеп чаңгыс-даа кижи тыппаан. Күш турда чүү боор, удаваанда Светлана, ийи чаш уруу, 81 харлыг кырган-авазы үндүр октаан даш дег кудумчуга артканнар.

Аваа чурттадыр дээш эккелгени орус хамаатылар түскай бажынларлыг. Амгы үеде шын деп чүвени тыварыгаа бергедээн чүве-дир ийин. Шак ындыг дорамчылалга, базыгтыгышыныга, кудуу, кеннүүшкүүге таварылган. Леонид Чүнгаашын өг-бүлези «ийиги Дээди Совет» анарганы ол.

— Хуужудулга деп алгаш, хамык бажынларны чамдык улус садып алгаш, улуг өртектерге улам садып турун берген. Ону удуртур-баштаар даргаларывыс билип турганнар. Бис октаан даш эвестир бис, а хостуг эрге-шөлээлиг хоойлувус канчап барганыл? Чаш ажы-төлдүг өг-бүлениң социал камгалалы кайыл? Ам кая чурттаар улус бис? Бо кудумчуга эпчок-даа болза, чурттаар ужурга таваарышканывыс ол-дур. Чурттаар бажын айтырыын шиитпирлээн шагда, кашдап хонукта манаа олурар бис — деп. Леонид Чүнгаа менээ ужуражкаш чугаалаар чорааш.

Дээди Совет бажынының чанында бир майгын шөлүнде ак саазынында «Л. Ткаченко бир чылда 3 бажынны солаан», «В. Урванцев дөрт өрээл бажынче көшкен», «В. Кара-оол 5 өрээл бажынны алган», «Хооркүүскомнуң удуртукчулары Кара-оолга, Шулууга, Урванцевке, Ткаченкога бүзүревес чорукту чарлап тур бис» деп бижээш, азып каан. Бажын чоктар ниитилелиниң болгаш «Хостут апат» деп улусчу фроптунуң удуртукчулары бажын-балгатты хуужударынга, кайы хамаанчокка душкан-на кижиге садар чорукка. Бажын ялыг оотуру четкен кижилерни сүгү тала-биле өөренип көөрүн, бажынларны шын хуваарында четпестерге удур чоруун илереткен. Ол дээрге, оларның херээ-ле ыйнаан. База бажындан үндүр сывыртып тургаш дорамчылаткан аныяк өг-бүле хоообайлу ёзугаар хомудап болур, ол база оларның херээ.

Ам көдүрүп келген аас-дылдыг байдалды сайгарып көрээлинер. 1991 чылдың ноябрь 5-те хооркүүскомнуң шиитпири-биле Чапаев кудумчузунда 11 дугаар бажынның ийи өрээлин Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, инвалид Константин Зиновьевич Тетерингe берген турган. Кажан ыныаар көже бээр дээш чеде бээрге, улус чурттап орар болган. Ам канчаар, манаар ужурга таварышкан. Хоойлу ёзугаар Светлана Оюнга каш удаа сагындырыгны кылган. Милициянын участок төлээлери, бажын эргелелиниң удуртукчулары барып чугаалашкан. Адак соонда, хоорайның прокурорунуң, судтуң шиитпири-биле хөй киржикчилиг милиция, суд, бажын эргелелериниң удуртукчуларының киржилгези-биле бажын-балгаттың эт-херекселлерин даңзылааш, үндүрер ужурга таварышкан. Светлана Оюнга каш удаа хуусааны база берип турган. Бажын чоктар ниитилелиниң кылын чорудуп турар ажылын хооркүүском деткип турар. Олардан ийи кижи бажын үлээр комиссияда кирип, бир кижи хооркүүскомда шуут ажылдап турар дээрзин Кызыл хоорай Советтиң даргазы Ю. П. Слободчиковтуң өрээлинге болган хуралга чугаадан билип алган мен.

Тыва Республиканың кадык камгалал министринин оралакчызы Александр Тулин, республика эмнелгезинин кол эмчизи Юрий Кузьмин олар эмчи Светлана Оюнга амдыызында бир өрээл-даа болза, улуг хемчээлдиг бажынны бээр, элээн болганда, хосталыр деп турар үш өрээл бажынны бээрин аазаарга, ынаваан болуп турар. Чүге дээрге олар ниитинин чуртталга бажынынга чеже чурттаарыл, арганыг болза, тускай бажындан бээрин пегеп турарында база өөптүг чүве бар хире. Ынчалза-даа чүү-даа чүве хоойлуга чагыртыр болгай. Ээзи чок бажын-на дээш, эки хандыр өөрешин албайн кире бээрге, кандыг ужукка таваржыр дээрзин үстүнде айыткан чугаа бадыткаар боор. Ындыг-даа болза, чаш уругдарыглыг, 80 хар ашкан кырган-авазы көрүп турда, өг-бүлени бажындан үндүр октапкан чорук дорамчылал болбайн канчаар. Ол өг-бүле аваа алды-чеди ай чурттаандыр. Ол үе дургузунда кандыг-бир шиитпирни хооркүүском-даа, республика эмнелгези-даа үндүрүп болгу дег. Ам аныяк өг-бүле чүс-чүс эрткен-дүшкен кижилерниң караанга көстүп, чованчыг байдалга таваржыл, улуг хинчекти көрүп турарга эки бе, ынчаш?

Бажын чоктар ниитилели түскай регистрацияны эрткен, уставты хуралынга бадылаан алган хөй-ниити организациязы болуп, Тыва Республиканың Чазаанга, Дээди Советке негелде-хомудалдарны киирген болуп турар. Оларның кандыг негелде салганы билдинмес.

Дээди Советтиң бажынының чанында «ийиги Дээди Совет» ам-даа турбушаан. Бо улустуң хомудалын чөптүү-биле шиитпирлээриниге хооркүүскомнуң удуртукчулары бир шын шиитпирни хүлээп алыр боор дээрзиниге идегеп артым.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Дүвүренчиг медээ

ОРУК-ХАРЫЛЗАА ҮЗҮЛГЕН

Чурттуң экономиказында кризистиг улам ханылааны, социал талазы-биле аар-берге байдал болгаш энергия курлавырларынга өртектеринин аартааны амыдырал-чуртталганын бүгү талазынга доктарлыг салдарын чедирип турар. Оон түнелиинде чер болгаш агаардаа орук-тарынга чорууруунун өртек-үнези дыка улгадып, чоннуң аргыжылгазынга бергелерни таварыштырып турар. Бистиң Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозунуң төвү Тапсы-Аксы суурну бо айтырыг оюп эртпээн, харын бирле дугаарында оон чурттакчыларынга бергелер тургустуган. Суур боду район төвүнден безин дыка ыракта турар болгай.

Албан-ажыл ужурунда болгаш амы-хууда-даа чорук кылып, ырак черлерже чоруур ужур кымга-даа таваржыр. Район төвү кирер дээнде безин орук аайы-биле автомашиналар «бадылап», дозары дыка халалыг-дыр. Ажыктыг ажыл хүниеринин аваа-ла, халас эрте бээрн ынчангаш таварылга эвес. Бир эвес эргежок чугула таварылгалар болган, кижилер хенертен аарып-аржып, айылга таварык хоорайның бир чурттакчызының «Запорожець» болгаш Кызылдың - албан черинин бир «УАЗиги» үскүлешкен. Маная райондан келген машиналың чолаачызы светофорну эскербейн, кудумчуга шимчээшкин чурумун үрээн. Аас-кежик боон, чолаачылар шоолуг кемдеваан.

Бистин корр.

ЧАҢЧЫККАН ААЙЫ-БИЛЕ

Кызыл хоорайга сеелгу барык ийи ай хире үеде кудумчуларда тургускан светофорлар ажылдаваан.

Ам чамдык светофорлар ажылдап эгелээн. Ындыг-даа болза чолаачылар өөренген аайы-биле орук белдиринге келгеш, өске транспорт чок боорга, дорт-ла халдып эртип турар хевээр. Дүүн Ак-Довурышкан болза, та канчаар чүве, район төвү кирери дыка берге. Бо чугула айтырыг талазы-биле бистин улус депутаттарывыс-биле ужуражып, пассажир автобустарының дугайын каш удаа чугаалажып келген бис. Олар айтырыгны ам-даа шиитпирлеваан, шуут Уттупкан хевирлиг. Тапсы-Аксы суур-биле орук харылзаазы үзүлген деп болур: автомашиналар чорбас болгаш самолёттар ыныар ушпастаан.

Мурнуку чылдарда бистин суурнуң чурттакчыларынга бо талазы-биле айтырыг берге эвес үүл боон турган. Ам байдал шуут дорайтаан. Ынчангаш орук-суур аразы автобус чоруурунга таарышпас, багай байдалдыг чүве болза мурнундагызы ышкаш, бистин суурже самолет ужар кылдыр шиитпирлээрин республиканың дээди эрге-чагырга органнарындан дилеп турар бис. Бо хүннерде чоннуң дыштанылга шөлээ үези кидин түлүк. Ынчангаш ыдай-бээр чоруур кижилериң саны көвүдээр.

Бо айтырыгны дарый шиитпирлээрин база катап дилединис.

Чоннуң өмүнээзинден Ортун-оол САЛЧАК.

ХАРЫЛЗАА ӨРТЭЭ ЧҮГЕ УЛГАТКАНЫЛ?

Бо чылдын июньнуң 1-ден эгелээш, харылзааның хөй янзы ачы-дузазының өртектери болгаш тарифтери база катап улгатканы билдингир. Ол дээрге күзенчиг эвес хемчег болган, ынчалза-даа ол Россия Федерациязының Чазааның энергия курлавырларынга, продукциязының болгаш ачы-дузаның өске-даа хевирлеринге күрүне өртектерин улгаттырарының дугайында 1992 чылдың майның 18-те үндүрген № 318 доктаалынга үндезилээн чүгүла шиитпир бооп турар.

Ол доктаалда энергия курлавырларының хөй кезиннге, а ол ышкаш сөөртүлгелерниң бүгү хевирлеринге өртектерни мурнундагызындан эллээн каш катап улгаттырарын көрген. Оон түңнелинде боттарының ажылынга энергия курлавырларын ажыглаар бүгү организацияларның болгаш бүдүрүлгелернин, оларның иштинде харылзаа черлериннің чарыгдалдарын база дыка улгаттырар ужурга таваржып турар.

Бо чылдың февраль 1-ден эгелээш, харылзааның көргүзүп турар ачы-дузазының хөй кезиннге өртектерни болгаш тарифтерни ортумаа-биле 3 катап улгаттырганы билдингир. Ол ышкаш харылзаа дериг-херекселдериниң өртек-үнезі база 10-15 катап, ажыглаар материалдарның хөй нүрүзүнга, оон иштинде олар бөкка чаңгыс-даа телефонуун ажылдан шылавас үүлдери — кабельдериң болгаш сывырындак демиолериң өртектери — 50-ден 100 катап улгаткан. Энергия курлавырларының өртектериниң бо хире улгаткан чорүүдүн харылзаачыларга эргежок чүгүла продукциязының өртектериниң база улам улгадырын болдурар.

Чүртте болгаш бистин-даа республиканың харылзаа адырында кризис улам хаалаан: ап турар орулганың хемчээли харылзаа дериг-херекселдерин чүгле хөгжүдүп, чаартырынга эвес, харын база оларны хүн бүрүде үре-түнелдиг ыллыр ажыглаарынга безин чедишлейн турар.

Ылангыя телефон харылзаазының байдалы берге бооп турар. Телефон четкилериниң ажыглалының каражазы улам улгаткан болгаш харылзааның еске-мидыг адырларының күсели-биле ону шаанда ышкаш долдур дуглаары берге дээш. Амгы үеним мындыг куду деңнелиңде харылзаа черлериниң талазындан агроулетүүр комплекизиниң болгаш фермер ажыл-агыйларының хереглел негелдерини хандырары берге бооп турар-дыр.

Үстүүде айыттынган чүүлдерни барымдаалаш, Россия Федерациязының Чазаа харылзааның чер-черде бүдүрүлгелериңе харылзааның ачы-дузазының таривии боп-үнеиин деңнелиңге дүүштүр сайап, доктаалыр эргени берген.

Ынчалза-даа харылзааның чүгүла социал ужур-дузалыг ачы-дузазынга, чижээ, чоңга эргежок чүгүла почта харылзаазынга, тодаргайларга, чаңгаа, бандероль, посылка чорударынга болгаш акша шилчидериңе (үнелиг чагаалардан ангыда), телеграммалар какысрынга болгаш түс чер станцияларының автомат-телефоннарын ажыглаарынга тарифтер мурнундагы олчаан артар.

1992 чылдың июнь 1-ден эгелээш, хоорайларга болгаш районнар төптериңе телефон станцияларының ачы-дуза тарифтери ортумаа-биле 3 катап, келээ телефон четкилериниң 3,7 катап, ынчаарга хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажыры — 3 катап улгаткан.

Бир эвес моон мурнунда Кызыл хоорайга болгаш бүгү районнар төптериңе квартира телефоннарының эллээн тариф ёзугаан айна 20 рубльди төлеп турган болза, ам 90 рубль апарган. Ниити эллет чуруму-биле квартирага телефон улап тургузары бүгүле хоорайларга болгаш районнар төптериңе 5000 рубль, ынчаарга суурларга — 3000 рубль болур.

Оон-биле чергелештир бир эвес чаа чүрттакчылар телефоннуг квартираже көжүп кирер дээш болгаш мурнунда олар телефон эдилевейн турган болза, телефонну пар-тургусканы-биле дөмей, 5000 болгаш 3000 рубльдиң төлээн апаар. Квартирага дүрген, 5-ле хүнүүн иштинде (техниктиг болдунар аргалар барда) телефонну тургузар болза, чаа абонент кижи 20.000 рубльдиң төлээр ужурлуг. Телефон хөлезиниң чогуур үезинде телевизиде уштун каапкан телефонну катап улаары дээш 100 рубльдиң төлөөри доктаатты-ган.

Телефон ажыглалы дээш Ала-чүрттүн Улуг дайынының, күш-ажылдың инвалидтериндеи болгаш чоннуң өске-даа эвээш орулгалыг кижилериндеи төлеваяни ниити чурумга үндезилээн төлеттирер болгаш ындыг кижилерге харылзааның талазы-биле чаңдыг-бир чиигелделер бээрин социал-хандырылга органнары шинтпирлээр ужурлуг.

Ол ышкаш хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажып, харылзажырының төлевири база улгаткан. Чижээ, хоорайлар аразының шугумуубиле автоматтыг телефон станциязын дамчыштыр (кол ёзугаар) Новосибирск-биле 3 минута иштинде чугааланган болза, ам 13 рубль 05 көпеек болур, а база-ла ол хире, ынчалза-даа телефонисти дамчыштыр чагаан (07-ни дамчыштыр) чугаа дээш, 19 рубль төлээр. Москва-биле 3 минутаның иштинде ол ышкаш чугаалажыры түс-түзүнда 17 рубль 10 көпеек азы 26 рубль чедиш төлевирлиг апарган.

Чаа тарифтериниң үстүүде айыттынган чамдык чижектерни чүгле хүүда чаныкчы кижилерге хамааржыр, ынчаарга бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга тарифтер оон-даа улгатканын айтыр апаар.

Харылзаа ачы-дузазын ажыглап турар кижилериниң чамдык кезиннде харылзааның янзы-бүрү чепсектерни ажыглаарындан шуут ойталаарын азы эвээжедирин барымдаалаар болза, тарифтерни улгаттырган чорук харылзаа бүдүрүлгелериниң орулгаларынын иштинде хемчээлиниң улгадырынга чедирбес дээрзин харылзаачылар база билип турар. Ынчалдыг түрбүже, бистерге харылзаа чепсек-херекселдерин ажыглаарынга чарыгдалдарны эллээн кызыраар болгаш оларның ажыын улгаттырар, Тываның харылзаа черлериниң үндүрүп турар карылгаларын эвээжедир арганы баар дээн болган турар бис. Чүге дээрге ындыг карылга чыл санындала 30 миллион рубль ажып турар болгай.

Харылзаачыларга ажыл төлевирин дүрген улгаттырары негеттинин кеген, чүге дээрге бистер чүгле бедик мергежилдиг харылзаа талазы-биле специалистерни эвес, харын база бөдүүн хандырылга ажылдакчыларын безин удавас оскунар чыгыы бис. Амгы үеде Тываның харылзаачыларының күш-ажыл төлевириниң деннели бистин-биле кожа турар девискээрлериң харылзаачыларының ап турар ажыл төлевириндеи 30, харын чамдыкта 100 хүү куду бооп турар. Оларның шалыны республиканың ажыл-агыйының өске-даа адырларының хөй кезиннден дыка эвээш.

Харылзааның ачы-дузазының өртектериниң болгаш тарифтериниң улгатканының ужурун республиканың ажылчы чону шын билип алыр боор деп харылзаачылар идеген турарлар.

Зоя МОНГУШ.

Тыва Республиканың Харылзаа талазы-биле күрүне бүдүрүлгезиниң начальникиниң орадакчызы.

Айтырыгга дарый харыы.

Тайылбыр.

БАШТАЙГЫ СУГГАРЫЛГА

Арбай, тараа тарып өстүрер Алаш-Аксының шөлдеринде хову ажылдары чоруп турар.

«Алдан-Маадыр» совхозта Виктор Ооржак удурткан 6 кижилиг суггатчы звено Алаш-Аксында, Сайыр-Аксында 120 га черде кызыл-тас, чиге-тараанның баштайгы суггарылгазын дооскан. Бо звенонуң тараажылары кызып ажылдап турган. 1 гадан ортумаа-биле 16 центнер дужүүтү алыр бодап турар.

Ол-ла совхозта Эректол Ооржак, Кызыл-оол оларның суггатчы звенолары база кызыл-тастың, хөй чылдыг сигеннериниң баштайгы суггарылгазын доосканнар.

Алдан-Маадырның суггатчылары келир күүн ажаап алыр тараның дужүүдү оларның бөгүнгү эки шынарлыг ажылындан улуг хамааржыр деп билип турар.

Ондар БОРАШ.

МЕХАНИЗАТОРЛАР НЕМЕЖИР

Бии-Хем районда «Сесерлиг» совхозтан Кызылдың № 1 профтехучилищезинче өөренип чоруткан аныяк ооллар бо чазын чаныып келгеш, ажыл-агыйның шөлдеринге практиказын эрттирерлер. Олар чазын черни андарарынга, ону илиртээринге база үрезин чаштырарынга киришкен. А эрткен куску дужүт үезинде база ажылдааннар. Олар тараа кестирилгезинге киржип, комбайн-биле тараа бастырарынга чоорту өөренип берген. Оларның аттары бо-дур: Сыдым-оол Хорбаа, Алдын-оол Оюн, Александр Чооду, Алексей Маады, Болат Дотпаа.

Совхозтуң механизаторлары бо чылын кызыл-тасты 520, суланы 430 гектар черге тараан. Часкы хову ажылдарынга ажыл-агыйның тараажылары эрткен чылдыындан ыракта эки белеткелдиг киргеннер. Эрткен чылын бир мындыг хомуланчыг чүве болган. Чүл дээрге бистин совхозтуң девискээринге «Саян» совхозтуң кол агроному А. Жиринов гречка тарын кааш, күзүн ооздуп кезип алган, чоруй баргаан.

А бо чазын кызыл-тасты Бегирээле тараан. Оон эки дужүүтү өстүүп ап болурунун аргазы бар. Совхозтуң механизаторлары немежи берген чүве болганда, чаагай дужүт өстүүп алыр дээш эки ажылдаар апаар бис.

Сарыг-оол УДУМБОРА.
Бии-Хем район.
Сесерлиг суур.

ДООСТУП ТУРАР

Танды районуң хову-шөлдеринде тараа культураларын чаштырылгазы бо хүннерде дооступ турар. «Революциянын чалбыжы» совхозтуң тараажылары чаңчыл ёзугаар ол ажылдарны өскелерни, мурнай дооскан. Балгазычылар чыл бүрүзүнде багай эвес дужүүтү ажаап ап келген. Оон кол чажыды бола болгай — часкы хову ажылдарын өй-шаанда организастыг чорудуп, чайгы үеде чорудар ужурлуг агротехниктиг хемчеглерни база чогуур үезинде боттандырып турарында.

«Межегей» коллективтиг бүдүрүлгениң тараажылары база багай эвес ажылдап турарлар. Ылангыя бир дугаарлыг болгаш Успенкада хову-трактор бригадаларының ажылы өскелерге үлегерлиг.

Моон мурнунда чылдарда часкы ажылдарны үлегерлиг чорудуп келген «Сосновское» дүржүлге-бүдүрүлге ажыл-агыйы бо чылын хожудап турар.

Картофель олуртуушкунуң база балгазычылар өскелерни мурнай дооскан. «Россия» совхозтуң картофель шөлдеринде база часкы ажылдар доозулган. «Сосновское» ажыл-агыйның мында базала хожудап турары кайгамчык.

Бистин корр.

ДУЗАЛАЖЫР БОЛЗА ЭКИ

Улуг-Хем районуң Арыг-Бажы суурда арат ажыл-агыйы тургузуп, чер алган кижилер база бар. Олар ажыл-ижин дыка бергедежип эгелеп турар.

Машина-техниканың өртээнин канчаар-даа аажок улгатканындан олар машина-техника садып адыр апта чок. Чер чардырарынга, болбаазырадырынга дээш, өске-даа ажылдар кылырынга совхоз оларга дузалажыр болза-эки.

«Арыг-Бажы» совхозтуң директору Э.Д.Серен арат ажыл-агыйлыг кижилерге дузалажыр туржук, совхозтуң черин чарып чадап тур бис деп медээжок хөректенип турганын дыннааш, кижи хөшүү калып чорду. Чижээлээрге, В.Н. Майынның алган шөлүнүң савазы аштаттынмаан болган. Ону аштаарынга дузалажыр келген трактористи дедир чорудупкан. Арат ажыл-агыйлыг кижилерге совхозтуң удуртулгазы чогуур дузаны каткан болза деп бодалдыг ышкы мен.

Кара-оол САМДАН.
Арат ажыл-агыйның кежигүү.

Часкы хүн чылды чемгерер

АЖЫЛДАР ШУУДААН

Барыын-Хемчик районуң ажыл-агыйларында часкы хову ажылдары эллээн шуудаан. Районнуң ажыл-агыйлары бо чылын 5200 гектар шөлге тараа культураларын чаштырып тарыыр планныг турган, сөөлгү хүннерге чедир 4000 гектарны чаштырып тараан.

Тараа чаштырылгазы дооздулган

«Хемчик» совхозтуң тараажылары бо чылгы часкы хову ажылдарынга хынамчалыг белеткенгеннер. Тарылгаже кирер тракторларны, өөдээ ажыл-агый машиналарын чогуур үезинде септеп белеткээн. Тараа, мал чеми культураларының үрезинин четчири-биле курлавырлаан, шынарынга чедир арыглаан, хорааннаан. Бо бүгү белеткеш ажылының түңнели ам өскүүн келген. Совхоз 1100 гектар шөлге тараа культураларын чажып, тарыып планын ыкска хуусаада дооскан.

Совхозка чыл бүрүде бедик дужүүтү өстүүп бээрибиле тускай керээ ёзугаар ажылдап турар тараажы звенонун удуртукчулары Мартан-оол Саая, Болат Хомушку бо чылгы тарылга сезонунга хынамчалыг белеткенин, тараа чаштырылгазын каш хонуктта шынарлыг чорутканчар. Тараажылар бо чылын 425 га шөлге кызыл-тасты, 323 гага арбайны 288 гага суланы чыгып тарааннар.

Тараа, мал чеми культураларны тарыыр шөлдерин суггатчылар дүн-хүн чок суггарып турар. Сөөлгү хүннерге чедир олар 700 ажыг га шөлдү суггарганнар. Суггатчы звенолардан Долгай-оол Саарның звенозу рекордтуг ажылдап турар. Олар суггат шөлдериниң чурттаар черлерни кылган, ында доктаамал ажылдап турарлар. Хоочун суггатчы Чүнней Кара-Саа хөй чылдыг сиген шөлү суггаргаш хүлээлгезин база эки күүсеп турар.

Совхоз бо чылын 60 гектар шөлге картофель олуртур планныг. Ол шөлдү суггаргаш, ам картофель олуртурын шалыпчы дооздуп турар. Картофель үрезинибиле совхоз бүрүн хандырыгган. Кукуруза чаштырып тарыыр звено ажылын база шуудаан бергеи.

Шалыпчы чоруп турар

«Аянгаты» совхозтуң тараажылары бо чылгы часкы хову ажылдарын шалыпчы чорудуп турарлар. Бо хүннерде совхозтуң тараажылары тарылга шөлдерин суггарып, ону удур чардыргаш, тараа чаштырылгазын дооздуп турар. Мурнакчы механизатор Кодан-оол Монгушка удурткан тараа чаштырып турар звено сөөлгү хүннерге чедир 645 га черге тараа культураларын чаштырып тараан. Бо шөлдүн хөй кезиннде арбай болгаш кызыл-тас чашкан. Тараа чаштырылгазында ажылдап турар механизаторлар Николай Ооржак, Павел Саакпан, Михаил Монгуш, Алдын-оол Монгуш олар ажылды шалыпкын, шынарлыг чорудуп турар.

Совхозтуң тараажылары бо чылын кол кичээнгейни суггатче салып, суггаттыг шөлдерни долузу-биле ажыглап эгелээн. Хоочун суггатчы Очур-Дары Ооржакка удурткан звено тараа шөлдериниң суггадын дооздуп турар. Бо звенода колдуунда пенсионерлер болгаш назы-хары улгады берген суггатчылар бар. Мөге Хомушкага удурткан дөрт кижилиг звено Сарыг-Бел үстүнде 130 гектар хөй чылдыг сиген шөлүнүң бирги суггарылгазын дооскаш, ам Ыйгылакта 80 га тараа культуралары тарыыр шөлдү суггарып эгелээннер.

Картофель олуртур шөлүн Петр Саакпанның звенозу бүрүн суггаргаш, ам картофелин олуртуп эгелээннер. Олар сөөлгү хүннерге чедир 7 гектар черге картофельди олуртткан. Ол тарыыр ужурлуг планның чартыы болуп турар. Картофель үрезинибиле совхоз бүрүн хандырыгган.

Аянгатычыларда часкы хову ажылдары хүн бүрү хайныышкынныг.

Кукуруза чаштырылгазы

«Дон-Терезин» совхозтуң тараажыларындан Владимир Саяга удурткан тараз өстүрер звено бо чылын 300 гектар черге тараа культураларын тарыыр планныг. Тараа чаштырылгазын олар чүгле суггаттыг шөлдерге чоруткан.

Районнуң ажыл-агыйларындан бир-ле дугаарында кукуруза олуртурунче бо совхозтуң механизаторлары кирген. Олар сөөлгү хүннерге чедир 100 га хире шөлге кукурузаны чажып, тараан. Кукуруза өстүрер звенонуң удуртукчузу Чылбай-оол Хомушку 200 га черге үрезин чаштырарынга хонуктан дооздуптар сорулга салгаш, шалыпчы ажылдап турар.

Совхоз бо чылын 35 гектар черге картофель тарып олуртур планныг. Картофель үрезинин үер-халап алганы-биле холбаштыр ажыгы үеде чедишпейн турар. Ынчалза-даа совхозтуң удуртукчулары ону Хакасияның бистин-биле кожа районнарындан садып алгаш, ону сөөртүп турар. Сөөлгү хүннерге чедир 10 ажыг га черде картофельди олуртткан. Картофель өстүрер звенонуң удуртукчузу Андрей Ооржак, оон эжи Борис Ооржак олар бо «ийги хлебти» ыска үеде тарып доозар сорулгалыг эрестиг ажылдап турарлар.

Тараа, мал чеми культураларны суггаттыг шөлдерге тарыырын совхозтуң удуртукчулары кол кичээнгейге алган. Ынчангаш суггатчыларның ажылы эллээн эрте эгелээн. Суггатчы звенолардан Дилгижек-оол Ооржак, Херел Ооржак, Далар-оол Ооржактың звенолары шалыпчы ажылдап, хөй гектар черни суггарган.

Совхозтуң тараажылары часкы хову ажылдарын ыска хуусаада, ынчарлыг чорудар дээш күжүнишкиннинг ажылдап турарлар.

Кичээнгейни — суггатче

«Барлык» совхозта Алдын-оол Кара-Салга удурткан тараа тарып өстүрер звенонуң кежигүннери шалыпчы ажылдап, 700 хире гектар шөлде янзы-бүрү тараа культураларын чаштырып тарааннар.

Совхоз 35 гектар шөлге картофель олуртурун доозкан, ам кукуруза болгаш өске-даа мал чеми культураларының чаштырылгазын чорудуп турар.

Барлыктың суггатчыларындан Хомушку Очур-оолдуң тараа шөлү суггарып турар звенозу өскелерни мурнап турар.

Барлыктың суггарылга системазында суг элбээ-биле келген, ону чүгле ажыктыг ажылдаары чугула. Чамдык черлерде суг бүгү-сумуннарны ажа агып эгелээн, суггатчылар кежээ эртенги шактарда ажылдавайн турар. Ынчангаш суггатчыларның ажылын шынгыратса эки. Кичээнгейни суггатче үтлаары агрономнарның, звено удуртукчуларының кол сорулгазы болур ужурлуг.

Хоюг-оол МОНГУШ.

АЛДЫН УУРГАЙЫ: ону катап ажыдып болур

Эрткен айның төнчүзүнде Эрзин районнуң Нарын суурунуң Культура бажыңына солун чугаа болган. Суурнуң чурттакчыларының ниити хуралында «Нарын» совхозтуг ийи ангы коллективтиг ажыл-агый кылдыр чарарының болгаш Нарын алдын уургайын катап тургузарының дугайында ийи айтырыгны чугаалажып көрген.

Ук хуралга Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң, бистин райондан болгаш республиканың алдын казып тыварының катыжыышкынындан төлээлер база кээп олурушкан.

Хуралдың бирги айтырыының канчаар шиитпирлеттинигинин чугаалавайн, Нарын алдын уургайының моон сонгаар салым-чолун аваа канчаар көргенин сонуургадыр болаан ийик мен. Республиканың улус депутаты Д-С. Б. Яндак ийиги айтырыга холбаштыр чүве чугаалаваш, үстүүде айыттынган каттыжыышкын Нарын алдын уургайын катап ажыдып, алдының казып эгелээринин садыызы кылдыр картофель үрезинин ол черинин чонунга 120 мың рубль-биле садып бээрин хүлээпп турарын дамчыткан.

Ол чугааның түңнелинде чыыдган чон ол черниң шаанда турган Нарын алдын уургайын, катап ажыдарынга чөпсүүн, базылаан.

Ынчалза-даа алдын уургайын катап ажыдып, ол черниң чайгаар бүткен бойдузунун кезик-намдыының үрегдээрин база бир чугула айтырыгны тургузуп кээри чугаа чок. Чугаа болза бойдус камгалалының дугайында бооп турар. Бистин суурнуң чурттакчыларының мурнунга чүве чугаалаан төлөөлекчи казып, копсаган черни катап тургузарын аазап турду. Катап тургузуп каап болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа ол чоок-кавының та чеже эм-тан оттары, дериг амытаннары каражага таваржыр чүве, кижи санаар арга чок болур. Келир үеним салгакчыларынга чер-чуртувусту үрегдеттинген байдалы-биле арттырарывыс ол ыйнаан.

Черле ынчаш амгы үеде акша-хөрөнгинин, валютаның бистин республиканың хөгжүүрүнге эргежок чугула апаргаы мындыг шиитпирлерни хүлээп алырын негеп келгенин чоннуң база билип турары тодаргай. Ындыг-даа болза бойдусту, оон күрлавырларын хора чедирбес кылдыр, эртемге үндезилеп ажыглаары хүннүң айтырыы боп турар. Ажык алыр дээш бойдуска хора чедирериниң чижектерин хөйүү көргүзүп болур. Дөрт-беш чыл мурнунда бистин черге күчүлүг машина-техникалыг чөвүмал кижилер келгеш, алдыч тываа чүве дээш черни кайы хамаанчокка андарадүндере казып каапканнар. Олар шынап-ла эндерик эртине-байлакты тыпканы чугаа чок. Та чеже хире олчаорулгалыг болган чүве, ол дугайы кымга-даа билдинмес. Ол байлак кымнын карманыче кирген чүве, артында-ла андара-дүндере казып каапкан оңгарларны безин скилевээн, черни үрегден каапкан, чоруй барганнар.

Кызыддан келген ол дарга демги-ле ол хуралга «Бистер Нарын алдын уургайына силернин аранардан үндезин кадрларны белеткээр бис, ынчаарга түс чер Советинге тыпкан байлактын чогуур үлүүн база тускайлаар апаар» — деп аазап турду. Бир-тээ, түс чер чурттакчылары хол көдүүн бадылаан чүве төлээде, мен база-ла аваа каттыжып турар мен. Чүгле черниң байлаан алырда бойдусту үрегдевес, камгалаар ужурлуун утпас херек. 1939 чылдан бээр Нарын алдын уургайындан хөй байлакты казып тыпканы билдингир. Ында ол ам-даа бар дээрзи чигзиниг чок. Оон байлаа бистин республиканың тыва улустүн эрге-ажыынга ажыглаттынаар ужурлуг. Чогум-на оон ужурундан бистин черниң чону аваа алдын казып тыва бүдүрүлгени ажыдарынга чөпшээрежип турардыр. Нарынчылар аваа ажылдап, чурттун хөгжүлдезинге үлүүн киреринге белен деп чугаалап болур.

Ермолай АРАКЧАА.
Нарын суур.

МАЛЫ КӨВҮДЭЭН

Амыдыраар, чурттаар байдал нарыдап бар, чыдар берге шагда кижилериң ажыл-агыйга кызымак чоруу чоорту илдеми-биле көстүп кел чоруур. Мурнуку чылдарда кижилериң мал-маган тутпайн, азыравайн чораны күрүне болза чоннуң хандырылгазын чедиштирип шыдаар деп политика колдап, кижилернин хүүда ажыл-агыйга чүткүлүн боогдап турганы. Оон чижээ мал бажын тударын кызыгаарлап, өй-чижек тургузуп турганы.

Хамаатыларның хүүда ажыл-агый тударына хостуг чорукту тургузултарга, олар малды көвүдедир азырап өстүүп эгелээн Чаа-Хөл районуң Ак-Туруг суурдан безин илдеп апарган. Суур чоогунда дагларда одаржы көөрге, мал-маган ында өөр-өөр оттап чоруур. Чоннуң хүүда малының кадалын организастаар дээш шуптузун бөлүп эккээрге, мырыгай кодан-кодан чыгыы боор-дур. Мал-маган тударга өг-бүле бүрүзүнге улуг дуза. Малдың судун саап ижип, дүгүн кыргып ап, оон идик-хеп аргын, кежиден хеп даарап, эдин чемге ажыглап, малдың кандыг-даа ажыын көрүп болур. Рынок харылзаалары деп чугаалажырывыс, бо аныч-чем-биле хандырылга берге шагда, хүүда мал тудары дыка ажыктыг.

Кижилериң ажылышчы чорүү ажжок апарган-дыр. Михаил Дамдын, пенсионер Анай-оол Күнгаа, чолаачы Октябрь Ортун-оол, пенсионер Даспай-оол Идамчан, пилорамада ажылдап турар Сандаи-оол Сандак, башкы Севээн Сүгежик, бригадир Кысыгбай Дамчай дээш, өске-даа кижилер мал-маганны тудуп, сиген кезин алыр шөлдерин кажаалап, бута-сумуну казып үндүрүп, шөлдерин суггарып турар. Мал-маган тударындан ангыда, суурнуң чурттакчылары бажыңнарының чанында участоктарга картофельди олурткан. Ак-туругжуларының эң ажыл-агыйжы дээн кижилери мынчаар кызыл ажылдаш, бо берге үеде ажыл-чем, сут-саан талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таварышпас магадылаалы боттарының өг-бүлелерининге тургузуп ап турарлары ол.

«Ак-Туруг» совхоз чурттакчы чоннуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер, дузалал ажыл-агыйлыг кижилерге дуза көргүзер талазы-биле ажылды шөлү кылдыр 15 га, саанчыларга, кадарчыларга, малчыларга 8 га, башкылар коллективинге 2 га черни ангылап берген. Ол шөлдерни тракторлар-биле андарып, картофель олуртурунга белеткээн. Суурнуң чурттакчыларының бажыңнарының чанында картофель олуртур участоктарны андарарынга база бир тракторну тускайлаан. Шак мындыг дуза Ак-Туругнуң чонунга улуг дуза, чон бодун боду аныч-чем-биле хандырарынга идиг боору чугаажок.

Ак-Туругда арат ажыл-агыйын тургускан кижилер база бар. Оларның көдээ ажылагый культураларга тарып өстүрер шөлүн андарып, илиртеп, болбаазырадып, часкы хову ажылдарын чорударынга совхоз дузаны көргүскен. Биче будүрүлгени тургузуп, ажыл-ижин чаа-ла эгелеп турар болук механизаторлар, чолаачылар, шан ажылдакчылары 120 га черни боттарынга бижиглап алганнар. Анаа тарып өстүрер тараанык үрезинин совхозтан алган. Биче будүрүлгө тарып өстүрүп, дужүдүн ажаап алган соонда будүрген продукциязын канчаар сайгарарын боду билир.

Тараа бар-даа болза, ону далган, чарба кылдыр дээрбеген, өске черлерден чарбага база далганга орнап алырынга улуг чарыгдалдарны «Ак-Туругнуң» совхоз үндүрүп турган. Ынчангаш далган, чарбаны совхозтуң бодунга будүрериби-биле шанда дээбеин тудуп эгелей берген. Ону чогаадыкчы, чаартыкчы сагыш-сеткилдиг Смириов Бегзи, Маадыр-оол Монгуш, Кызыл-оол Дамбуу, Артур Даниэл олар кылып эгелээн. Дээрбеин сентябрь — октябрь айларда ажыглалга киирер дээш ажылдап турарлар.

Хүүда дузалал ажыл-агыйлыг кижилериниң янзы-бүрү чорүктарын бүдүрүп бээри-биле бир автомашинаны ангылаан. Ону доктааткан телевизиёзугаар хөлезилеп алгаш, суурнуң чурттакчылары боттарының чорук-херээн кылып, бүдүрүп ап болурлар.

Ак-Туруг суурда колдуунда кыдыындан кыра дөргүлтөрөл, куда-куй кижилер чурттап турар. Ха-дүнма улус аразында деткиже, дузалажыр ужурлуг. Ынчалза-даа оларның аразында ажыл-агыйга кызымак эвес, хүүда ажылдагый тутпас, мал-маган азыравас кижилер база бар болдуо ийин. Ажырымчы сагыш-сеткилдиг, бодунуң-на чоннуңнан мал-маганын оорлаар, шөлде тарып алган картофелин мажактаарлар база бар. Суурнуң чурттакчылары бир демниг бооп, оорлуг, дагай-чидиг, корум-чурум үрээр кижилерге удуо демисежир, оларны илередип болзувусса, мал-маган азыраары, хүүда ажылагый тудары улам чиигээри чугаажок. Чамдык кижилер оорлардан сезинигеш, мал-маган азыраавайн турары чажыт эвес болгай.

Хүүда ажыл-агый бөгүн өг-бүленің чемгерикчизи деп чугаалап болуп. Ак-Туругнуң чурттакчы чоннуң мындыг ажыл-агыйны тудуп, мал-маганны азырап, совхозтуң оларга дузаны көргүзүп турары эки чүүл болуор чугаажок.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Куш-ажылдың хоочуну.

Улуг-Хем районда Ак-Туруг суурнуң чурттакчыларының хүүда дузалал ажыл-агыйы-биле таныжыңар.

Хүүда бодал УДУРТУЛГА КАНДЫГЫЛ?

Үе-шаг дыка-ла өскерлип турар. Оон аайы-биле ажылыштың удуртулгазы, ажылчын кижиниң тура-соруу база-ла өскерилген. Ындыг-даа болза малчын, ажылчын кижиниң кылып турар ажылдарында улуг-ла өскерилге чок. Амгы бо рынок үезинде «эки ажылдаалы, оон хамык-ла чүве хамааржыр» деп-ле турар-дыр бис.

Ол ылап шын. Ынчап кээрде кандыг-даа ажыл-иш бистиң боттарывыстын-на соңгуп алган удуртукчуларывыстан дыка-ла хамааржыр апаар. Ам каш чижектен көрүптээл. Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң директорузы Ак-Эриктен бир эш чалаа эккелгеш, арендага бир кодан хой хүлээдип берген. Ол малчынның ажылы түнел чок болуп турар. «Чодураанын» директорузы совхозтуң улуг мал эмчизи кылдыр Кызылда чурттап турар хөрээжен кижини чалап алган. Оозу чылыг үеде тур ажылдааш, күзүн чана берген. Совхозтуң бода малы, хою-даа кодурлап кыштаан.

Мындыг байдал, тодаргайларга, дерт-чедиг, таныш-көрүүн тыртар ворук АКМК-1070-де, СТУ-да база бар. Удуртукчу кадрларны шилип турарында четпестер бар. Тудуг ажылы кылып чорбаан, башкылап чораан кижини удуртукчу кылып каан таварылга база бар. Экономиктиг реформаның сорулгазы — ажылды хол-биле тудуп кылып чораан кижилерни депшидери.

Ажык-чарлыг чорук-ла дээш душкан-на кижини удуртукчу кылып каарга, ажыл-херек бүүрап турбайн канчаар, «Мен турумда ажырбас» дээш, дөргүл-төрөл тыртып алыр. Оон ол улузундан ажыл негээрге, улуг дыка тоовас: «Бодун мени эккеп алдын чоп...» — деп каар. Шынында, ол ажылды кылып шыдаар кижилер кыдыында артып, ажыл чок болуп турар. Чамдык таварылгада кижилерниң ажылга тура чокталып-даа каар чүвезин ында.

Көдээ черде амыдырал көдээ ажыл-агыйдан туттунуп турар. Ындыг болганда удуртукчулар соңгуур талазы-биле элээн боданып, сумележир болза эки деп бодаар мен.

Мээн чижектерим артында кымнарның аттары чаштынып чыдарын тес-хемчилер билир.

Тыртый-оол ЧООДУ.

ХЛЕБ АМДАННЫГ АПАРГАН

Сут-Хөл районуң төвү Сут-Аксы суурда хлеб бижиргеш-черниң ажылы сайларгай, ийде бижиргеш хлебтиң шынары багай деп чоокка чедир хереглекчилер шугумчулеп келген. Кажан хлеб бижиргеш черниң ажылын сайгынын хоорнуг ажылдакчызы Бастра Ооржак удуртуп эгелээн соонда, ол черниң ажылы каракка көзүлдүр-ле сегээн.

Коллективте 8 кижи ажылдап турар. Олар хонукта 4 эзлчегге солуштур дүн-хүн чок ажылдап, ай санында 80 тонна хлебти бижиргеш турар апарган. Орланмаа Ховалыг, Александр Норбу, Ольга Ховалыг, Уранна Ондар дээш, хлеб бижиргеш черниң өске-даа ажылдакчылары амдаанныг хлебти бижиргеш турарлар.

Хлебтиң өртээ хүн эрткен түдүм-на улгадын олурар бо шагда хлебтиң шынары эки, амданныг болуру кижилериниң сөгжиинга өөрүүчүг. Аар өртек-биле багай шынарлыг хлеб садып алыры кымгадаа өөрүүчүг эвес-ле болгай.

Ондар БОРАШ.

Редакцияның почтазындан

МАНААН-МАНААН— СУРАГ-СУРАГ

Мен бодаарымга, 1912 чылда тываларның калбаа-биле киришкени Хомду (Кобдо) дайынының чайыннанчак тиилелгезинин тыва чонга ужур-дузазы, чедир бодаар чүве болза, 1944 чылда ССРЭ-ге каттышканындан канчап-даа куду эвес болур.

Оон мурунда күжүр тываларны Кыдат күрүнеге, оон дужметтеринге та чеже чылын дарладын, базындырын, сантып чок хөй албан-үндүрүглерин төлеп келген чүве. Бо дайын эрте-бурун шагда-даа эвес, а чоокта, 1912 чылда болган болгаш Тывага маньчжур дарлал аная чедир уламчылаан.

1912 чылда Кыдатка улуг революция өскүп үнген. Кыдат империя шуут сандараан турган. Моңа ажылган алгаш, Моол биле Тыва Кобдога турган кыдат шериг болуглежишкинин чыыча шапкаш, чүс-чүс чылдарда үргүлчүлеп келген маньчжур дарлалдан хосталып, боттары тус-тус хамаарышпас күрүнелер апарган деп билир мен.

Ынчангаш төөгүнүн бо канчаар-даа аажок улуг болуушкунун, Хомду дайынының 80 чыл болган оюн Тывага калбаа-биле демдеглеп эрттирери чугула деп Эрес-оол Куларның, Роман Хүнай-оол болгаш Дартан-оол Енданның «Шын» солунга бижээн үүлдерин деткиир мен. Бо төөгүлүг болуушкунун чүгле оюн эрттирер эвес, а ону өөренир чугула.

Тыва төөгүзү улуг-улуг болуушкуннар-биле бо хире элбек турда-ла, школа программазында дөө-ле «ССРЭ төөгүзү», «СЭКП төөгүзү» дээр боордан башка, бо коргунчуг маньчжур дарлал дугайында аас ашпайн, шуут чажырын турар.

Бо дайын дугайында С. Тока улуг тоожуну бижээн. К.-Э. Кудажының «Үйгу чок Улуг-Хеминде» эвээш эвес одуруглар кирген, мээн «Танды-Уланың кижилери» деп номумда база ыт дылы хире сактыышкын кирген. Бо чогаалдарга чогуур шын үнелелдерни дарый бээри чугула апарган.

Хомду дайынының киржикчилерининг ажы-төлү, чоок кижилери Тывада ам-даа бар болур ужурлуг. Оларның аразында шын, солун төөгүлерин билген, дыннаан кижилер база турар-ла болгай. Ону солунларга калбаа-биле бижиир херек. Бир эвес боттары бижип шыдавас кижилер бар болза, редакцияларже дыннадыр, а редакцияның ажылдакчылары боттары чедип барын, бижип аптар бөөр деп бодайдыр мен.

Хомду дайынының төөгүзүн тургузарда, «Марксизм-ленинизм үндезинерин көөр» дижип-ле турбайн, хамыктын мурнунда, Моолдун болгаш Кыдаттың төөгүлерин коптаза, ам чүвенің уг-шиин билип ап болур. Бо улуг төөгүлүг болуушкунунун 80 чыл оюн демдеглээр деп кижилерниң санал-оналы турбуже, мынчага чедир чүүл-даа дыннаалбазы дыка хараадалчыг-дыр. Кандыг-ла шинтирип үндүрүптер ирги деп аажок кордап, маанаан-маанаан—сураг-ла, сураг. Азы бо болуушкунуун төөгүлүг ужурдузазын четче угаап билбейн турар чүве ирги бе?

Бо айтырыгны кымнын шинтирлеп болурун дилеп тыныкаш, ол черниң кандыг харыы бээрин чонга дыннадырын «Шын» солун редакциязындан улуу-биле дилеп тур мен.

Монгуш ЭРГЕП.

ТЕЛЕМАСТЕРЛЕРДЕ ЧАГЫРГА БАР БЕ

Эргим редакция, экии!

Ур-ле боданганывыстың соонда силерже бижиир деп шинтирлеп алдывыс. Силерден өске биске дузалаптар чер-даа чок ышкаш-тыр.

Херектин ужуру мындыг: бистің аваыс Өпей Норбуевна Ооржак 1991 чылдың апрель 29-та Чөөн-Хемчиктің Бажын-Алаак суурга, чагыг хүлээп алыр черге, Чадаананың амыдырал хаидырылга бүдүрүлгезинің телемастери Кан-Чүрекке телевизорун көргүзерге, ону Чадаанага аппаар чүве-дир дээн. Оон Чадаанаже алгаш барган. Септелге дээш акшазын-даа төлеп каан, а ол дугайын айтырып баарга-ла, сайгылгаан лампалары чок дээш, чылзып турза-турза, ам 1 чыл 1 ай чеде берди.

Боттарынар-даа бодап көрүнерем. 1 чыл 1 айның иштинде телевизор сеңтеп келир мастер кижи бар чүве бе? 1 чыл иштинде ол телевизор дээш чеже катап аная барбадывыс дээр. Амга чедир сураг.

Өске кижилерниң телевизорларын аная үреп каапкан болур дугайында чугаалар база бооп турар чораан. Чугаа чугаа-ла ыйнаан, а кырган не кижи телевизорун кылдыртып кааш, кажанга-чежеге чедир манаарыл ам? Ө эртип, чыл ашты, ол ам кайы хире уламчылаарыл? Кижилерин ынчаар үр манадырга болур бе?

Черле канчалза экил, биске дузалажып көрүнер. Телевизорну кылып бериш дээш төлеп база каан-дыр. Херек болза, ам-даа төлеп-ле бергей. Улусту ынчаар мегелээрге, болур бе?

Байыр-биле, уруглары: **Шолбана, Эрес, Херелмаа, Шевер-Чечен.**

РЕДАКЦИЯДАН: бо чагааны бистер бо чылдың майның 25-тин күнүнде алдывыс. Чагааның бижиттиргеи сестерин ол-ла олчаан аттырган. Ынчангаш Чөөн-Хемчик районунун амыдырал хаидырылга черин моңу кичээнгейге алыр дээрзинге идегедивис.

ЧАДААНА—СҮТ-ХӨЛ АРАЗЫНДА

— Бо хуннерде бистин орукчуларывыс Чадаана — Сүт-Хөл аразының оруун кылып турарлар. Ында ам 6 километр чернин оруун сайлаш, асфальтылаан. Бо чайын Тере-Хая суун дужунга чедир дөрт километр чернин оруун асфальтылаарлар. Оруқ тудуунун чанында сайны төккен. Битумну база белеткен турарлар — деп, автооруқ эргелиниде инженер. Тыва Республиканың улус депутады Сарыглар Мыйдорович Кызыл-оол дыннаткан.

Чадаана биле Сүт-Хөл аразының чазаглыг оруун Ондар Конзакпанович Дайынчы удурткан биче бүдүрүлгенин механизастаан бригадазы кылып турар. Оруқ чернинің механизаторлары, ажылчыннары чалдарны дескилеп, бүгү күштү олче мөөннээн. Оларның машинатехниказы хайнышкынныг ажыл-ишче кирген.

О. ОНДАР.

ХООЧУННАРГА ТУРАСКААТКАН

Майның ортан үеэзинде дыштанар хүнер Тес-Хем районунун «Танды-Сыны» совхозунга онзагай болган. Аяс кежээ суурнуң бичин-даа бол, көрүштүг кылдыр дерээн клубундан тааланчыг тыва аялгалар, ыры-хөгжүм чонну культурлуг дыштанылгаже чалап, сорук киирип тургазыг чаңгыланып турган. Ол кежээнин онзагайы — суурнуң тургузукчуларынга болгаш хоочун чүрттакчыларынга тураскаатканы. Байырлыг кежээни суурда хөрээженнер чөвүделиниң даргазы Антонина Кочанайның эгелээшкини-биле клуб чөвүдели организастап эрттирген.

Хоочуннарга тураскааткан кежээнин бирги кезээн үжүражылгалар, сактыышкыннар болгаш оларга тураскааткан концерт-биле эгелээн. «Танды-Сыны» ыры-хөгжүм бөлүүнүн танцы-самын чон сонсуургалбиле көрүп олурда, кежээнин ийги кезээ эгелээн. Хоочуннарның аныяк чылдары, ол үениң салгалының аажычаңы, амыдырал-чүртталгазы — кежээнин ийги кезээнин кол айтырыглары ындыг. Тыва идик-хеп даараи кедип чорааны, мал кежин канчаар эттеп, сайзырадып, дааранырына удазын, сиир дээн ышкаш үүлдерни, чеп, сыдым дээн ышкаш эдилелдерни чүүн-биле, канчаар кылып ап чораанының чажыттарын хоочуннар чылганнарга таныштырып чугаалап берген.

Үшкү кезээнде ол үеде улустың ыры-хөгжүмү, эдилелдери, оюн-тоглаазы... Хоочуннар ырлажып, бодунун үеэзинин танцы-самын тере бээрге, амгы үениң күрүүр танцылавынга бодаарга, онза-ла чорду.

Баштайгы хүннүн кежээзинде болган оюн-тоглаага шылгараан хоочуннар, даг-дыныкчы малчыннар Буян-Кежик, Саарбай Агбаннар, Тамза Чурукпан, Маадыр-оол Аракчаа, Анна Доспан дээш, оон-даа өскелерге шанналдарны тывыскан. Оюн-тоглаа орай кежээге чедир үргүлчүлээн.

Дараазында хүнде хоочуннарга тураскааткан он алды мегениң хүрежи болган. Бирги черни алган мөгеге сергебиле кады 100 рубль, ийгизи болганга — 150 рубль, үшкү база дөрткү чер алган мөгелерге 100-100 рубль кылдыр шанналды ынчаар чарлаан турган. Мөгелер — шаабиле белеткелдиг, идик-хеп-даа көрүштүг болган. Ол хүрешке бирги черни совхозтың кол инженери самбога спорт мастери Владимир Күнзек чаалап алган. Ийги черни малчын Чкалов Доймит, а даараында шаннаддарны тудугжу Шолбан Долзат биле аныяк мөге Долбан Чагаа-оол үлешкеш, чарлаттынган шаннаддарны алганнар.

Спортчу маргылдаалар болуп дурда, көрүкчүлерниң талазындан хомудакчыг болган чүве — «Байлар база ыглажыр» деп мексикан кино шагы чедип чорда, чыылганнарның чартык кезиниң чорүй барганы. Ынчалза-даа «Танды-Сыны» ыры-хөгжүм бөлүү мөгелерин ундаратпайн, тааланчыг аялгаларны салып берип турган. Ылангыя бо бөлүктүң удуртукчузу Шолбан Доспан ийи хүн болган байырлалга могат чок киржип, чонунуң культурлуг дыштанылгазынга улуг үлүүн киргеи.

Хоочуннарывыс боттарының чүрттап эрткен төөгүзүнде эки чаңчылдарны чугаалап берип, ону сагып чорууруп чагып турбуже, көрүкчү чонунуң талазындан организас чок чорчун көргүзүп, кино көөр дээш, буу-хаа чорун, клубта болуп турар ажылдарже хол чаңгааш бөрганын үү деп көөрүл? Дараазында мындыг байдал катап база болу бербезин дээш, кижи бүрүзү боданыр, сагыш-сеткил культуразы деп чүвеин сагыыр ужурлуг.

Татьяна КҮНЗЕК.

УЛУСЧУ НАМ РЕФЕРЕНДУМ ДУГАЙЫНДА

Чоокта чаа Кызыл-Мажалыкка бот-догуннаан Тываның улусчу намының район организациязының политиктиг чөвүделиниң хуралы болуп эрткен. Анаа БТУН-нун Политчөвүделиниң даргазының оралакчызы Г. С.-М. Иргит Кызылга болуп эрткен БТУН-нун Политчөвүделиниң хуралынга чугаалашкан айтырыгларның дугайында делгеренгейн-биле чугаалап берген.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы тургустунгаш, бо хүннерде күш талазы-биле өзүп быжыккан. Оон организациялары район бүрүзүнде колдуунда тургустунган, намның Программазын, Уставын улус массаларынга чедирер, кежигүннер немей хүлээп алыр талазы-биле ажылын чер-черлерде улам калбарткан.

Бо хүннерде улусчу намның кежигүн бадылергейлерин кылдыртын алган, а намның Политчөвүлел кежигүннериниң билеттерин байырлыг байдалга тывыскан. Намчыларның хөрек демдектери удаваа болу бээр.

Кежигүн дадывырындан болгаш намның өске-даа ажылдарындан кирген акшахөрекнин чыын кадагаларыбиле Кызылда болгаш кожуннарда намның агар саның ажыктыкаан. Кылып чоруткан ажылдардан демдеглеп кагы дег үүл болза, Тыва Республиканың Дээди Совединдe намның фракция бөлүүн тургускаш, оон даргазын сонгааны болур. Ындыг янзылыг нам республиканың политиктиг амыдыралынга идепкейлиг киржип эгелээн.

Амгы үеде республика амыдыралында чидин-биле тургустунуп турар айтырыгларның бирээзин Россия Федерациязының составынга Тываның артар, артпазының дугайында референдуму (бүгү доннун бадылаашкының) эрттирериге хамаарыштыр болуп турар. Бо чугула айтырыг. Маңаа хамаарыштыр бот-догуннаан Тываның улусчу намының туружу кандыг болурул дээрзин БТУН-нун Политчөвүделиниң хуралынга база тодарадып чугаалашкан.

Кандыг-даа айтырыгга хамаарыштыр референдум эрттирери кончуг нарын. Анаа ыяк белеткел хөрек. Бир-ле дугаарында, ону кандыг угланыышкынныг эрттирерин шинтирлеп алыры чугула. Россия Федерациязының составынга Тываның артар, артпазының дугайында айтырыгны амдыызында анаа тургускан хөрээ чок. Чүге дээрге биске эргехоойлу өзүгаар үндезин хөрек боор турар. Россиянын-даа, Тыва Республиканың-даа Конституциялары хүлээп алдынмаан. Ындыг болганда бо республиканың кайызынын-даа Үндезин Хоойлуларынга эрге-хоойлу талазыбиле магадылаан үндезин эргелерни тургузуп алыр дээш ажылдаар аппаар бис. Ол чүл дээрге биче буурай улустарының бот-башкартынар эргезин Конституция өзүгаар хүлээп көөрү-дүр. Азы өскээр чугаалааргa, бот-догуннаан республикаларның бот-башкартынар эргезин Россия Федерациязының Конституциязынга киирип алыры дээш чонунуң үүнүн дыннаары болур. Биреэде ол.

Ийде чүл дээрге, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга Тыва Республика Россия Федерациязының составындан үүнүп болур эргелиг деп немелдеп киирип алыры дээш бүгү чон бадылаар ужурлуг.

Бир-тээ, бот-догуннаан республика болганда, Тыва Республика болу хоойлу-дүрүмнүг болуурун чедип алыры чугула. Ону референдумга үш дугаар айтырыг кылдыр киирзе кандыгыл деп БТУН-нун Политчөвүделиниң кежигүнерининг бодалы ындыг болган. Оон ангыда Тыва Республиканга черни садар, сатпазын чон шинтирлезин, ол ышкаш республиканың кыдыг-кызыгаар, девискээр айтырын шинтирлээр үеэн ам черле келген.

Республиканга референдум эрттирер апарза, мындыг хевирлиг 5 кол айтырыгны анаа киирер деп, БТУН-нун Политиктиг чөвүдели түүнел чугаалашкан.

Референдумга белеткел ажылдары кандыг болурул? Референдумну эрттирер, эрттирбес дугайында чонунуң үүнүн черле дыннаар апаар. Ол сорулга-биле Тываның бүгү чонунуң чыыжын алды айны ийги чартыындан сонгаарлатпайн эрттирер болза ажырбас деп хуралга чугаалашкан. Чонунуң бо улуг чыыжын организастап эрттирер талазыбиле комитетти Б. Т. Санчи Политчөвүдел хуралынга тургускан. Бо ажылдар-биле чергелештир референдум эрттирер талазы-биле хол үжүүнүн чыылдазын намчылар чоокку үеде эгелээр деп дугурбушкан.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Политиктиг чөвүделиниң хуралынга өскедаа айтырыгларны чугаалашкан.

Даш-оол МОНГУШ.

ЭШТЕРИВИС, КАЙДА СИЛЕР?

Улуг-Хемде Т. Кечил-оол аттыг совхозка чоокта чаа Россия чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы эрткенин номчукчулар эки билир. Мен бодаарымга, бо маргылдаа бо удаада солун, организастыг эрткен. Шаннал-мактал-даа чедер, спортчуларны, судьяларны аъш-чем, улуур-чыдар черлер-биле чедер кылдыр хандырган.

Маңаа мээн чаңгыс хомудаан чүвем — сөөлгү үеде мындыг солун маргылдаалар, байырлалдар болурга, анаа дайынның хоочуннары дыка эвээш келир апарганында. Эрткен маргылдаа дээрге Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Кечил-оолдуң шаннаддары дээш болган болгай. А кажан шылгараан спортчуларга шаннал тылсыр дээрге эжим К. Ч. Доржукай-биле иелээ-ле үүнүп турдувус.

Шын харын, дайынның чамдык хоочуннары бистин аравыста ам чок, чамдыктары назылап кыраан, аарыг-аржык. Ындыг-даа болза, чамдык кадыы чүгээр, чер чедиптер аргалыг эш-өөрлеривис мындыг солун байырлалдарже келбестеп калганынга сеткиливис хомудан арты.

Байырлал соонда совхозтун директору дайынның хоочуннарын шайладып каары-биле столовяже чалаан. Анаа база-да иелээн четтивис.

Келир чылын бо маргылдаа оон-даа солун болур дээрзин биске сагындырган. Ынчангаш маңаа дайынчы эш-өөрүн чедип келгеш, шаннал-мактал-даа тыпсырынга киржириче кыйгырып тур бис.

Очур ХОВАЛЫГ.

Дайынның, күш-ажылдың хоочуну.

Төөгүже аңгы-аңгы туруштардан көрүш

НҮГҮЛДЭЭРИН СОКСАДЫЫЛЫ

1992 чылдың апрель 2-де үнген № 64 «Шын» солунуң үшкү арнында «Ындыг-ла ядамык чорбаан» деп эдилиг үүлдү хөй номчукчулар эки билир болгаш оон дугайында ам-даа чугаалажып, санал-оналын солчуп турар. Авторнуң бижээнинде чамдык үүлдер төөгүнүң шинныынга дүгжүп турар. Чижээ, «Тыва чогаалдарда бижип турары дег, бай бүрүзү-ле каржы-дошкун, хөлечиктерин дорамчылаар, оларның кылган ажылы дээш өртек-хөлезин бербейн чорбаан».

С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузунда хемчээлдеп ажыр хөөредипкен үүлдерни авторнуң айытканы база чөп. Ындыг шүүмчүлелди номнуң автору дириг турда-ла дыннаан болгаш шүүмчүлелдің шинныынга бүзүрээн мен. Ынчалзажок «Араттың сөзүнге»... немей «улуг орус чонунуң ачызында» деп деңнелгелери дээш, Күрүне шаннаны четкенин чүү бидир» деп, хундулуг Седип-оол Иргиттің бижээни чүвенің чогум шынынга дүүшпес-тир. Тываның баштайгы национал бижиниин тургузукчуларының бирээзи, чогаалчы профессор Александр Адольфович Пальмбахтың (1897-1963) авторжуттан очулгазын) оон литературлуг алы — А. Тэмир) өзүгаар С. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузу орус дыл кыынга 1950 чылда парлаттынган сөөлүнде, ук номнуң уран-чечен бедик шынары, тыва улустуң эткен төөгүзүн чечен чогаалдың аргазы-биле көргүскенин дээш оон авторунга Күрүне шаннаның тывыскан болгай.

Седип-оол Иргиттің бижээни дараазында сестерни номчаан, кижи кайгай бээрдир: «...болур-болбас суртаалдар-биле оларның амыдыралының кол дөзү бооп чораан азыраан малын күш-биле хавырып, колхозтарже киир сүрдүрүп, оон улаштар дайынга, Кызыл Армияга дузаламчы кылдыр аал-кодан бүрүзүнден арткан мал-магаының бөлүп ыып тургаш, тыва чонунуң бот-тускайлаг хандыртынып, багай эвес чүрттап чораан чүрттталгазының хоозураткан».

Фашистиг Германия 1941 чылдың июнь 22-де Совет Эвилелинче оор ёзу-биле хенертен халдаан сөөлүнде, бүгү кижи төөрелгенинің мурнунга мындыг айтырыг тургустунуп келген: Европаның хөй чүрттаын эжелээш, делегейге тергиделче үүкээн Гитлерге удур совет улустуң ыдыктыг болгаш хосталлыг дайынының кол күжү Кызыл Армияга дузалаар бе, азы кижи төөрелгеннің хаанныг дайзыны Гитлерни деткиир бе? Үүгле ол ийи орук. Үшкүзүү чок. Совет Эвилели-биле ынчаарда сырый харылзалыг Тываның болгаш Моолдун арат чону Кызыл Армияга дузалаарын дайынның баштайгы хүннеринде-ле шинтирлээн. Дайын эгелээн хүн ажыттынган ТАР-ның X Улуг хуралы Тыва Арат Республиканың чазааның дайын эгелээн дугайында тускай медеглелин дыннаан чугаалашкан, анаа холбаштыр Декларацияны бир үн-биле хүлээп алган. Ында бижээнин болза: «Тыва улус бодунун революстуг намының болгаш чазааның удуртулгазы-биле совет улустун фашистиг халдакчыга удур демиселинге бүгү күжү болганы аргалары-биле дайзының чылча шавар эчис тиилелгеге чедир киржиринге белен» (ТАР-ның хоойлуларын парлаан чыынды номнун 5-ки арнында).

Дайын үеэзинде совет улуска, оон маадырлыг Кызыл Армиязыга деткимчени үүгле Тываның, Моолдун арат чону эвес, харын президент Франклин Делано Рузвельт (1882-1945) баштаан АКШ-тын, премьер-министр Уинстон Леонард Спенсер Черчилль (1874-1965) баштаан статистика эргелелиниң медээни өзүгаар алырга, 1992 чылдың январь 1-ден апрель 1-ге чедир үүгле үш ай дургузунда бөзин Тываның колхозтарында болгаш совхозтарында 93960 ажыг баш мал хораан болуп турар. Ынчаарга дайын үеэзинде араттарның мал-маганын бөлүп чыып тургаш, оларның чүрттталгазын хоозураткан деп амгы үеде бадыткаар болзувусса, төөгүнүн шынынга дүгжүр бе, ынчаш? Чок, канчап-даа дүүшпес! «Төөгү билбес деңгүр көк бугага демейлежип болбас» деп, өгбелеривистің арай ширин чагын кажан-даа утпас ужурлуг бис.

Авторнуң бижип турары-биле, Тывага национал культураны, чаагай чаңчылдарны узуткаан деп ам бадыткаар болза, төөгүнү тыртык көрүнүп ышкаш кылдыр хажытканы ол болур ийик. 1921 чылдан бээр амгы үеге чедир Тываның национал культуразы, уран үүлү, оон чонунуң эртем-билии дыка сайзыраанын бистин эткен төөгүвүс. Бөгүнгү амыдыралывыс тодаргай бадыткан турар. 1930 чылга чедир национал дыл-бижиниис чок турган-дыр. Чөөн чүктүң ажылчы чонунуң Коммунистиг университединиң (КҮТВ-түң) оралакчы директору, улуг эртемден Л. Д. Покровский баштаан бөлүк эртемденнер 1930 чылда Тывага келгеш, үндезин чонунуң национал бижиниң чогаадын тургузарынга, бижик билбес чорукту узуткаар дээш шимчээшкинин араттарның ортузунга халбартырынга эртем-методиктиг болгаш практиктиг улуг дузаны көргүскенин амгы аныяк тыва кижилер сактып чоруур болза, чогуур.

Тываның амгы культура хөгжүлдезин, чонунуң ниити билиин 1944 чылдаазы-биле бөзин деңнээрге, бурунгаар депшилге маргылдаа чок: амгы үеде бистин республиканың 3 дээди өөредилге черлериниде 2866 студентилер, тускай ортумак 6 өөредилге черлериниде 3831 суургуулдар, ниити билигиин 132 школаларында 59 мүн 600 өөренгичилер, оон иштинде Бай-Тайганың 8 школаларында араттарның 3 мүн 500 ажыг оолдар, уруглары өөренип турар. Республиканың хоорайларында, суурларында 198 клуб албан черлери, 3 миллион 117 мүн 400 ажыг ном фондулуг 180 библиотекалар. 213 турум кино көргүзер черлер бар. А Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының улуг бажыны чүгле бистин республикада эвес, харын бүгү Чөөн Сибирьде ховар дээн кайгамчык чараш үдүгларының бирээзиндир. Уругларга ясли-садиги деп сөстү он ийи харлыымга чедир дыннаваайн чораан мен. А Тывада амгы үеде 271 ясли-садикте 22 мүн 589 чаштар маңдыр турар. 1930 чылга чедир 62 чыл бурунгаар национал дыл-бижин чок чораан тываларның оолдары, кыстары төөгү, дыл, техниктиг, медицина, философия, юриддиктиг болгаш өске-даа эртемнериниң докторлары, кандидаттары болганынга кым чоргаарланмас боор! Тыва эртемденнериниң саны моон сонгаардаа улам көвүдээр дээрзинге бүзүрээр бис.

Национал чоргаарланыышкын болгаш национализм деп боттарынга удурланыышкак ийи билиишкинни чамдык кижилер соора угаал, оларны салчаштыра бээр таварылгаларның ам-даа бары дыка хомуданчыг.

Орус улус Россияның эвээш санныг улустарының хөгжүлдезинге улуг үлүүн киргеннин бистің республиканың чижээнден бөзин тодаргай көрүп болур. Тываның баштайгы эртемденнери Куулар Самбууну, Илья Кызыл-оолду, дыл эртемениниң доктору, профессор Шулуу Сатты, дыл эртемениниң доктору Александр Кунааны, төөгү эртемениниң доктору Юрий Аранчыны баш бурунгаар белеткеп өөредиринге, эртем чаңдарын тыпсырынга орус эртемденнерин, башкыларның кирген үлүүн, буянныг ачыдузазын канчаар уттуптар бис? Саян сынын ажыр. Хемчик бажының кашпалдарын, хемнерин кежилдир автомашиналарның орактарын кымнар бистерге, тываларны, тутчуп бержик? Улуг-Хемни кежилдир көвүрүглерни бөзин. Саян дагларын ажылдыр сайгылгаан дамчыдар улуг баганаларны, найысылалда болгаш өске-даа черлерде чүрттталганың хөй каът бажынарын кымнар кылчып бержик? Бо бүгүнү үүгле тывалар, бистер боттарывыс кылып шыдаар турган бис бе?

Төөгүнүн дугайында, оон тус-тус болуушкуннарынга хамаарыштыр бижиирде, историзмнин принцивин, негелделерин төөгүчү эртемденнер чигзи-биле шыңгыы барымдаалап, удуртулга болдуруп турар болгай. Кижи төрелгетен төөгүзүн чыыдарда, бүгү-ниити хүлээп көрдүнген историзмниң принцивин, негелделерин барымдаалавас болза, кандыгдаа эртемден төөгү дугайында шын бижип шыдавас. Бөлүүү-биле допчулап чугаалаарга, төөгү дугайында, оон болуушкуннарынга хамаарыштыр бижиирде, ол үениң базис болгаш надстройказының хемчээлинге, оларның аразыга тодаргай боттуг харылзаларны хандыр шинчилеп, сайгарып көөрүнге үндезилеп, төөгүнү кандыг-даа немелде, казылда чокка, ол-ла хевээр чыыдары негеттинип турар. Бо негелде Тыва төөгүзүн чыыдып бижиринге бүгүү-биле хамаарыжыр.

«Эдилгени-чазалганы бодум киирдим. Седип-оол Иргит Саспык оглу» деп, автор чагаазының төнчүзүнде бижип, үүлдле фактыларны бадыткаан болгаш хоойлу мурнунга хүлээлгени алган болганда, редакцияның болгаш ону сиирткен журналистің талазындан Россия Федерациязының «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Хоойлузунун 49 болгаш 56 үүлдериниге хамаарыштыр хажыдыышкын кылдынмаан деп санаар мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Парлаттынган материалга хамаарыштыр

Англияның улустары, оон иштинде хөрөнгөтөн капиталистер материалдыг хөй үүлдерни, боо-чепсекти Совет Эвилелиниге дайын үеэзинде дамчыдып берип келген болгай.

«Арткан мал-маганы бөлүп чыып тургаш, тыва чонунуң ...багай эвес чүрттап чораан чүрттталгазын хоозураткан» деп төөгүнү шын эвес бижип, амгы аныяк салгалды мегелээрге, канчап-даа таарышпас. Төөгүнү билбес кижи ыыттавайн олурганы дээре.

«Амыдыран-чүрттап чораан тываларның азыраан малы 2 сая турган» деп, Седип-оол Иргит бижээн-дир. Бо саныны ол кажан, кайыын алганы? Тыва Республиканың Күрүне архивинин төөгү документилери, статистика органнарының медээлери бо бадыткалдың үндезин чогум бадыткап турар. Тывага улусчу революциянын мурнуу чарында болгаш дараазында чылдар — оон чонунуң азаа малынын баш санынын дугайында төөгүнүн чамдык тодаргай чурагайларын көрүптээли. 1918 чылда 48 мүн тываларга 700 мүн хире баш малдыг, а 1931 чылда 64 мүн 900 тываларга — 900 мүн баш малдыг турганын ТАР-ның чонунуң орулгазының дугайында эртем-шинчилел ажылдарының түүнелдеринге үнелеп, М. Волков 1942 чылда үүгеп № 3 сеткүүлүн 66 арнында айтып бижээн. 1940 чылда Тываның бүгү малының баш саны 1 миллион 515 мүн, 1941 чылда — 1 миллион 850 мүн, оон иштинде мыйыстыг бода мал 239 мүн 800, хой 615 мүн 400, ишку 428 мүн 500, чылгы мал 122 мүн 500 баш турган. Тываның улусчу революциязының 20 чыл оонга уткуштур бүгү малдың баш санын 2 миллион чедир өстүрер дээн сорулганы күүселиринге 150 мүн баш мал четпейн барган. Чылдагааны — малдың хорамчазы. Ам бөзин кандыг-дыр: республиканың чүк ышкаш кылдыр хажытканы ол болур ийик. 1921 чылдан бээр амгы үеге чедир Тываның национал культуразы, уран үүлү, оон чонунуң эртем-билии дыка сайзыраанын бистин эткен төөгүвүс. Бөгүнгү амыдыралывыс тодаргай бадыткан турар. 1930 чылга чедир национал дыл-бижиниис чок турган-дыр. Чөөн чүктүң ажылчы чонунуң Коммунистиг университединиң (КҮТВ-түң) оралакчы директору, улуг эртемден Л. Д. Покровский баштаан бөлүк эртемденнер 1930 чылда Тывага келгеш, үндезин чонунуң национал бижиниң чогаадын тургузарынга, бижик билбес чорукту узуткаар дээш шимчээшкинин араттарның ортузунга халбартырынга эртем-методиктиг болгаш практиктиг улуг дузаны көргүскенин амгы аныяк тыва кижилер сактып чоруур болза, чогуур.

Тываның амгы культура хөгжүлдезин, чонунуң ниити билиин 1944 чылдаазы-биле бөзин деңнээрге, бурунгаар депшилге маргылдаа чок: амгы үеде бистин республиканың 3 дээди өөредилге черлериниде 2866 студентилер, тускай ортумак 6 өөредилге черлериниде 3831 суургуулдар, ниити билигиин 132 школаларында 59 мүн 600 өөренгичилер, оон иштинде Бай-Тайганың 8 школаларында араттарның 3 мүн 500 ажыг оолдар, уруглары өөренип турар. Республиканың хоорайларында, суурларында 198 клуб албан черлери, 3 миллион 117 мүн 400 ажыг ном фондулуг 180 библиотекалар. 213 турум кино көргүзер черлер бар. А Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының улуг бажыны чүгле бистин республикада эвес, харын бүгү Чөөн Сибирьде ховар дээн кайгамчык чараш үдүгларының бирээзиндир. Уругларга ясли-садиги деп сөстү он ийи харлыымга чедир дыннаваайн чораан мен. А Тывада амгы үеде 271 ясли-садикте 22 мүн 589 чаштар маңдыр турар. 1930 чылга чедир 62 чыл бурунгаар национал дыл-бижин чок чораан тываларның оолдары, кыстары төөгү, дыл, техниктиг, медицина, философия, юриддиктиг болгаш өске-даа эртемнериниң докторлары, кандидаттары болганынга кым чоргаарланмас боор! Тыва эртемденнериниң саны моон сонгаардаа улам көвүдээр дээрзинге бүзүрээр бис.

Национал чоргаарланыышкын болгаш национализм деп боттарынга удурланыышкак ийи билиишкинни чамдык кижилер соора угаал, оларны салчаштыра бээр таварылгаларның ам-даа бары дыка хомуданчыг.

Орус улус Россияның эвээш санныг улустарының хөгжүлдезинге улуг үлүүн киргеннин бистің республиканың чижээнден бөзин тодаргай көрүп болур. Тываның баштайгы эртемденнери Куулар Самбууну, Илья Кызыл-оолду, дыл эртемениниң доктору, профессор Шулуу Сатты, дыл эртемениниң доктору Александр Кунааны, төөгү эртемениниң доктору Юрий Аранчыны баш бурунгаар белеткеп өөредиринге, эртем чаңдарын тыпсырынга орус эртемденнерин, башкыларның кирген үлүүн, буянныг ачыдузазын канчаар уттуптар бис? Саян сынын ажыр. Хемчик бажының кашпалдарын, хемнерин кежилдир автомашиналарның орактарын кымнар бистерге, тываларны, тутчуп бержик? Улуг-Хемни кежилдир көвүрүглерни бөзин. Саян дагларын ажылдыр сайгылгаан дамчыдар улуг баганаларны, найысылалда болгаш өске-даа черлерде чүрттталганың хөй каът бажынарын кымнар кылчып бержик? Бо бүгүнү үүгле тывалар, бистер боттарывыс кылып шыдаар турган бис бе?

Төөгүнүн дугайында, оон тус-тус болуушкуннарынга хамаарыштыр бижиирде, историзмнин принцивин, негелделерин төөгүчү эртемденнер чигзи-биле шыңгыы барымдаалап, удуртулга болдуруп турар болгай. Кижи төрелгетен төөгүзүн чыыдарда, бүгү-ниити хүлээп көрдүнген историзмниң принцивин, негелделерин барымдаалавас болза, кандыгдаа эртемден төөгү дугайында шын бижип шыдавас. Бөлүүү-биле допчулап чугаалаарга, төөгү дугайында, оон болуушкуннарынга хамаарыштыр бижиирде, ол үениң базис болгаш надстройказының хемчээлинге, оларның аразыга тодаргай боттуг харылзаларны хандыр шинчилеп, сайгарып көөрүнге үндезилеп, төөгүнү кандыг-даа немелде, казылда чокка, ол-ла хевээр чыыдары негеттинип турар. Бо негелде Тыва төөгүзүн чыыдып бижиринге бүгүү-биле хамаарыжыр.

«Эдилгени-чазалганы бодум киирдим. Седип-оол Иргит Саспык оглу» деп, автор чагаазының төнчүзүнде бижип, үүлдле фактыларны бадыткаан болгаш хоойлу мурнунга хүлээлгени алган болганда, редакцияның болгаш ону сиирткен журналистің талазындан Россия Федерациязының «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Хоойлузунун 49 болгаш 56 үүлдериниге хамаарыштыр хажыдыышкын кылдынмаан деп санаар мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

КЫЗЫЛ МАРШАЛ БУДЁННЫЙ

Бистің эткен үеэстин, төөгүнүн дугайында чаа солун үүлдерни хүн келген тудум, хөйну билип турар бис.

Маршал Будённыйның амыдыралындан солун үүлдерниң бирээзин мында парладывыс. Түүнелин бодунар үндүрүп көрүлер.

«Кавказ фронтузунда бистин шеринивистин, Будённыйның шеринде ниити командылал чериниң кошкаанынга, улуг шериг бөлүктөринде демиг эвес чорукка, дайзының күжүнүн немежин турарынга дыка дувурен тур мен» — деп, Ленин Смилгеге болган Орджоникидзеге телеграфтаан.

Ындыг-даа болза Орджоникидзе биле Тухачевский Будённыйны камгалап, «бүгү чвени боду хандыртынып» турары чүрттакчы чонунуң аразынга дуврелли болдуруп турар дээрзин бүдүү билип турганнар. «Бодун хандыртынары» дээрге-ле, хавырып, үптеп алыр дээнин ол.

Маңаа хамаарыштыр Троцкий база айгы бодалдыг турган. «Будённыйның конгузу дээрге — дээрбечилер бөлүү, а Будённый бодуу — оон атаманы, удуртукчузу. Ол бөлүк бөгүн кызылдарның, а даарта актарның сооңдан чорун болдуп» деп бадыткап турган.

Большевизмниң эн кол дайзыннарының бирээзи чораан А. И. Деникинниң-биле алыр болза, «Будённый — дээрбечи. Азын өлүрүкчү».

Ынчалза-даа деникинчилер боттары хөй кижини азып каан...

Кажан Воронежти штурмнаар мурнуу чарында Будённый генерал Шкурога мынча деп дамчыткан: «Эртен Воронежти аптар мен. Бүгү контрреволюстуг куштерни хоорайның Төгерик одурулар шөлүнге чыскаарын хүлээлгирип тур мен. Парадты болум хүлээп алыр мен. Ак гвардейчилер кызы

ТӨРҮТТҮНІЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ!

ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЧАЯАКЧЫЗЫ

Херээжен кижи өг-бүленин чаяакчызы деп сестерде кончуг ханы утка бар. Мен өөм ишти Чечекмаа Түлүшовна Бүрбү-биле 31 чыл кады чурттап келдивис. Мынча үеник дургузунда чүүү көрбедивис дээр — амыдырал-чуртталгага өөрүшкү-маннай, ажыт-шүжүг дээш, үүү турбас боор. Шуптузун денге үлежип чор бис.

Өөм ээзи Чечекмаа Түлүшовна 18 харлыңдан эгелеп күш-ажылды кылып эгелээн. Ол ынчан Чаа-Хөл суурдан Ак-Туругга чедир кызыл-өг эргелекчилеп, Шаңчы, Улуг-Хову бригадаларынга солун номнарны, журналдарны, солуннарны чедирип, ол бүгүнүн утка-шынарын неп-тередип турган. Ол топтуг, эвилен-эллек болурга, механизаторлар аажок хүндүлээр турду.

Оон ажылдаваан-на чери чок, садыг училищезин база доозуп алган. Ол поварлап ажылдап турда, доосхан эртеми отчёт-учёт кылырынга дыка дузалыг болган. Ажытөлү, алган ашаа дээш оон сагыш човаачалын үүү дээр, амыдырал дээнде, ажыл дээнде, түржүп шыдаар кижилернин бирээзи. Мен аарый бээримге, ол-бо албан черлеринге четчин турган, чаа бажыңны база алган. Ам харын чаа бажыңга орарымга, кадыкшылымга эки хире ийин.

Мен бодум 15 чыл иштинде чаа бажын дээш билдиришкинни та чеже киирдим ыйнаан. Мээн өөм ээзи Чечекмаа Түлүшовнаның бажын дилеп киирген айтырыынга райкүүском даргазы Б. С. Седей дынналгыр болуп, улуг дуза чедирген болду. Улуу-биле четтирдивис.

Чамдык материалдарны солуннардан номчуп көөрге, дыка берге болур чораан. Бичии-ле түвө дээш өг-бүле улус аас-дыл үндүрген, хоп-меге сестерге бүзүрээн, аарып-аржый бээрге, каапкаш, өскээр чоруй-даа барган болгулаан. Мындыг чоруктарга өгнүн херээжен ээзи туруштуг болурга, эки түүнелдиг болурун чуртталга көргүзе бээр. Эр кижилерден харысалганы дүжүрбейн тур мен. Ынчалзадаа ава кижинин эриг сөзү кандыг-даа каржы сеткилди чымчадыптар.

Чечекмаа Түлүшовна мен аарып-аржый бээримге, тывылбас эмнерни кайыын-даа тып, дилеп чораан, мени сегидир азырап чор. Ажыбиле чугаалаарга, бүгү-ле буянныг чоруктуг өгнүн херээжен ээзи уштап-башкарып чоруур. Мээн ажы-төлүм ындыг-ындыг деп мактавас-даа мен, бактавас-даа мен. Ынчалза-даа олар аваның эки кижизидилгезинден төлептиг кижилер боон, чонуның аразында чурттап чорлар.

Өөм ээзи май айда 50 харлаан. Ол «Ак-Туруг» совхозка үр чылдарда поварлап келген, совхозтун база бир хүндүлүг кижилериниң бирээзи. Уругларым иезинге юбилейи-биле изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзеп олур мен.

РЕДАКЦИЯДАН: Бистин бижикчивис Ынчап Бүрбүнүң өөнүн ээзи Чечекмаа Түлүшовнаның юбилейи эрте берген-даа болза, бүгү-ле чаагай чүүлдерни аңаа күзеп, байыр чедирип тур бис. Ажы-төлүнер силерни кезээде өөртүп чорзуннар!

«Азия төвүнүң»

шаңналы дээш

КӨРҮКЧҮЛЕР МАНАП ОРАР

Спорттуң бир хевири — хүреш Тывада бирги черде. Кажан, канчап хүреш тыптып келгенин чугаалаары берге. «Бокту-Кириш болгаш Бора-Шээлей» деп тоолда безин хүрешке маргыжып келгенинин дугайында бижип турар болгай. Үш айның тозан хонуунда безин хүрежип келгенин билир бис.

Шаанда ноянар безин боттары мөгелиг турганын төөгүден хөй бадыткалдарны солуннар арыннарындан номчаан бис. Ам безин көрүкчү бүрүзү боттары мөгелелиг дизе, частырыг чок.

Тыва улус хүрешке аажок сонуургалдыг. Сөөлгү чылдарда стадионну долдур олуруптар апарган. Бо берге рынок үезинде безин чонуун хөөну көдүрлүп, улам хей-аът кирип, бот-боттарын деткижип, хуу кижи-даа, албан, бүдүрүлге, организация черлери-даа деткимчени көргүзүп, спонсорлар болуп турары өөрүнчүг.

Тывага классиктиг хүрештин бирги секциязын 1957 чылда Павел Михайлович Петров көдөө профтехучилищеге организастаан. Ынчан классиктиг хүрешке он ажыг оол хаара туттунган турган.

1959 чылда мал эмчизи аныяк специалист, хостуг хүрештин спорт мастерине кандидат Исаил Хасанов келгеш, хостуг хүрештин секциязын эвилелдеп тургускан. Аңаа 30 ажыг ооллар хаара туттунган турган. Ынчан спорт залы-даа, дериг-херексел-даа чок турган. Ынчалза-даа олар ундараваан. Тывалар хүрешке хандыкшылдыг деп чүвени аныяк тренер билген.

60 чылдарда күш-культураның дээди өөредилге черлеринче хөй саиныг аныяктарны өөредип чоруткан. Олар доозуп келгениниң соонда, хостуг хүреш улам сайзыраан. Үш муң ажыг кижи хүрештин янзы-бүрү хевирлериннге хаара туттунган. Бистин мөгелеривис эвес, Бүгү-россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга ат-сураа үнүп эгелээн. 1983 чылда Александр Доржу СССР-ниң чемпиону болган. Ол-ла чылын делегей чемпионадынын ийиги черин алган. 1986 чылда Европа чемпиону болган.

Ам оон соон Чечен-оол Монгуш салган турар. Ол 1991 чылда СССР-ниң чемпиону болган.

Моон алгаш көөрге, хостуг хүрештиң төөгүзү байлак ышкажыл. Ам болур «Азия төвү» дээш шаңналга хөй командалар киржир. Бо хүннерге чедир 13 команда чагыгларны киргген. Улан-Батор, Улангом, Красноярск, Кемерово, Назарово, Благовещенск, Междуреченск хоорайлардан, Чөөн Казахстан областан, Бурятиядан, Татарстандан, Хакасиядан, Сахалин областан мөгелер келир.

Ынчангаш июнь 4-тен 7-ге чедир болур маргыллаа шынарлыг эртери билдингирдир.

Эрткен чылгы чемпионнар Аян Ондар, Владимир Тюлюш, Чечен-оол Монгуш, Баярсайхан Мясмар (Моол), Дылыков Саян (Бурят), Сухебатор Агваан, Ганточтох Баянмунх, Бумбаяр Демиран (шупту Моол), Маадыр Монгуш олар боттарының чемпион аттарын камгалап киржир ирги бе? Көрүкчүлер оларны манап турар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

АҢГЫ СОВХОЗ АПАРГАНДА

«Улуг-Хая» совхозтун салбыры турган Ийи-Тал суур аңгы ажыл-агый апаргандан бээр ам бир чыл чоокшулап турар. Бо үеник дургузунда суур сайзырап, тудуг немежип, чаа бажын-балгат улам көвүдээн. Салбыр аңгы совхоз апаргандан бээр оон экономиказы чоорту быжыгып, аңгы мал-маганныг, хову-шөлдерлиг, машина-тракторлуг апарганынга ийи-талчылар өөрүп, ону деткип, бо хүннерде тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Ажыл-агыйны бот-башкарылгалыг тургузарынга Ийи-Талдың чону болгаш хөй-ниити шынгыы негелдени тургускан, маңаа тус чернин улус депутады В. С. Биче-ооллуң болгаш өскелернин-даа киирген үлүү улуг.

«Ийи-Тал» совхозтун бир чыл оюнга тураскааткан культура-спортчу байырлал суурнун чанында эрик кыдыынга шыкка эрткен. Аңаа районнун аңгы-аңгы суурларындан аалчылар, удуртукчулар болгаш культура, спорт ажылдакчылары хөй-биле келген.

Совхозтун бир чыл оюнга тураскааткан байырлалга райкүүском даргазы К. Т. Куулар, «Арыскаанын» директору Б. К. Монгул-оол, Тыва Республиканың улус депутады В. С. Биче-оол, совхозтун директору В. С. Ламажай болгаш өскелер-даа чүве чугаалап, келгеннерге байыр чедирген.

«Ийи-Тал» совхоз эрткен кыштаглаашкынның түннелдиге районда дээре түннелдерлиг ажыл-агыйларның санында киргген.

Совхозтун шөлдериниде кызыл-тасты болгаш өске-даа тараа культураларын чаштырары бо хүннерде дооступ, суггат ажылынче улуг кинәңгейни үгландырып турар. Удавас малчыннар ырак чайлагларже көжүп эгелээр. Оон соонда хой кыргыллазынга болгаш оон чуулдазын организастыг чорудар ажылларны амдан эгелеп белеткеп турар.

Аңаа чоруп турган совхозтун чамдык хоочунары-биле ужуражып, оларның чугаалаан сестерин мында киирдим. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, ам 74 харлыг пенсионер **Владимир Кыргысович Норбу-оол:**

— Совхоз кылдыр ангыланып, бот-башкарыңып ажылдаарга черле эки-дир. Бодан көрүкер даан, ам безин мал бажы дыка немежип өстү. Чаа совхозувустун ажыл-ижинге район ам-даа эки дузалажып, бут кырынга быжыгып алырынга деткимчени көргүзер апаар. Жданов аттыг колхоз турда, черлеривис эки оттуг, суглуг-даа турду, ынчан колхозувус «миллионер» турду. Ам биске беримчелиг черлер херек, ону чап үлээр болза эки. Совхозувуска ам далган дээрбези база кончуг херек.

— Моон мурнунда тараа чоруткан ийи-талчылар ам чыглып кээп эгелединвис. Кижинин төрээн чери, доосхан школазы эргим болур-дур. Ол дээш ам-даа улам ажылдаар мен — деп. **Шагаан-Арыг хооркүүскомунун даргазы Мерген Анай-оол** кысказы-биле чугаалаш, аңаа мөгөө Советти тургузары чугула деп саналды үндүрген.

— Ферма турда кара чажымдан аңаа ажылдап өстүм. Совхозувус ам катап тургустунуп, аңгыланы бээрге, дыка өөрүп чор мен. Бистин ажытөлүвүс, уругларывыс келир үеде болунуп совхозун сайзырадып, байлакшыдып чурттаар ужурлуг—деп, колхозтун үндезилекчилериниң бирээзи, **алды ургулу кижизидип өстүрген, ам 70 харлыг кырган-ава Кыргыс Суван-ооловна Чорбаа** чугаалады.

Салбыр ам тускай совхоз кылдыр ангыланып, бүгү чүвени боду шиитпирлээр апарганынга ийи-талчыларын өөрүп турары чөптүг. Салбыр турган, аңгы ажыл-агый апаргандан бээр ам бир чыл чоокшулап турар. Бо үеник дургузунда суур сайзырап, тудуг немежип, чаа бажын-балгат улам көвүдээн. Салбыр аңгы совхоз апаргандан бээр оон экономиказы чоорту быжыгып, аңгы мал-маганныг, хову-шөлдерлиг, машина-тракторлуг апарганынга ийи-талчылар өөрүп, ону деткип, бо хүннерде тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Ажыл-агыйны бот-башкарылгалыг тургузарынга Ийи-Талдың чону болгаш хөй-ниити шынгыы негелдени тургускан, маңаа тус чернин улус депутады В. С. Биче-ооллуң болгаш өскелернин-даа киирген үлүү улуг.

«Ийи-Тал» совхозтун бир чыл оюнга тураскааткан культура-спортчу байырлал суурнун чанында эрик кыдыынга шыкка эрткен. Аңаа районнун аңгы-аңгы суурларындан аалчылар, удуртукчулар болгаш культура, спорт ажылдакчылары хөй-биле келген.

Совхозтун бир чыл оюнга тураскааткан байырлалга райкүүском даргазы К. Т. Куулар, «Арыскаанын» директору Б. К. Монгул-оол, Тыва Республиканың улус депутады В. С. Биче-оол, совхозтун директору В. С. Ламажай болгаш өскелер-даа чүве чугаалап, келгеннерге байыр чедирген.

«Ийи-Тал» совхоз эрткен кыштаглаашкынның түннелдиге районда дээре түннелдерлиг ажыл-агыйларның санында киргген.

Совхозтун шөлдериниде кызыл-тасты болгаш өске-даа тараа культураларын чаштырары бо хүннерде дооступ, суггат ажылынче улуг кинәңгейни үгландырып турар. Удавас малчыннар ырак чайлагларже көжүп эгелээр. Оон соонда хой кыргыллазынга болгаш оон чуулдазын организастыг чорудар ажылларны амдан эгелеп белеткеп турар.

Аңаа чоруп турган совхозтун чамдык хоочунары-биле ужуражып, оларның чугаалаан сестерин мында киирдим. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, ам 74 харлыг пенсионер **Владимир Кыргысович Норбу-оол:**

— Совхоз кылдыр ангыланып, бот-башкарыңып ажылдаарга черле эки-дир. Бодан көрүкер даан, ам безин мал бажы дыка немежип өстү. Чаа совхозувустун ажыл-ижинге район ам-даа эки дузалажып, бут кырынга быжыгып алырынга деткимчени көргүзер апаар. Жданов аттыг колхоз турда, черлеривис эки оттуг, суглуг-даа турду, ынчан колхозувус «миллионер» турду. Ам биске беримчелиг черлер херек, ону чап үлээр болза эки. Совхозувуска ам далган дээрбези база кончуг херек.

— Моон мурнунда тараа чоруткан ийи-талчылар ам чыглып кээп эгелединвис. Кижинин төрээн чери, доосхан школазы эргим болур-дур. Ол дээш ам-даа улам ажылдаар мен — деп. **Шагаан-Арыг хооркүүскомунун даргазы Мерген Анай-оол** кысказы-биле чугаалаш, аңаа мөгөө Советти тургузары чугула деп саналды үндүрген.

— Ферма турда кара чажымдан аңаа ажылдап өстүм. Совхозувус ам катап тургустунуп, аңгыланы бээрге, дыка өөрүп чор мен. Бистин ажытөлүвүс, уругларывыс келир үеде болунуп совхозун сайзырадып, байлакшыдып чурттаар ужурлуг—деп, колхозтун үндезилекчилериниң бирээзи, **алды ургулу кижизидип өстүрген, ам 70 харлыг кырган-ава Кыргыс Суван-ооловна Чорбаа** чугаалады.

Салбыр ам тускай совхоз кылдыр ангыланып, бүгү чүвени боду шиитпирлээр апарганынга ийи-талчыларын өөрүп турары чөптүг. Салбыр турган, аңгы ажыл-агый апаргандан бээр ам бир чыл чоокшулап турар. Бо үеник дургузунда суур сайзырап, тудуг немежип, чаа бажын-балгат улам көвүдээн. Салбыр аңгы совхоз апаргандан бээр оон экономиказы чоорту быжыгып, аңгы мал-маганныг, хову-шөлдерлиг, машина-тракторлуг апарганынга ийи-талчылар өөрүп, ону деткип, бо хүннерде тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Ажыл-агыйны бот-башкарылгалыг тургузарынга Ийи-Талдың чону болгаш хөй-ниити шынгыы негелдени тургускан, маңаа тус чернин улус депутады В. С. Биче-ооллуң болгаш өскелернин-даа киирген үлүү улуг.

«Ийи-Тал» совхозтун бир чыл оюнга тураскааткан культура-спортчу байырлал суурнун чанында эрик кыдыынга шыкка эрткен. Аңаа районнун аңгы-аңгы суурларындан аалчылар, удуртукчулар болгаш культура, спорт ажылдакчылары хөй-биле келген.

Совхозтун бир чыл оюнга тураскааткан байырлалга райкүүском даргазы К. Т. Куулар, «Арыскаанын» директору Б. К. Монгул-оол, Тыва Республиканың улус депутады В. С. Биче-оол, совхозтун директору В. С. Ламажай болгаш өскелер-даа чүве чугаалап, келгеннерге байыр чедирген.

«Ийи-Тал» совхоз эрткен кыштаглаашкынның түннелдиге районда дээре түннелдерлиг ажыл-агыйларның санында киргген.

Совхозтун шөлдериниде кызыл-тасты болгаш өске-даа тараа культураларын чаштырары бо хүннерде дооступ, суггат ажылынче улуг кинәңгейни үгландырып турар. Удавас малчыннар ырак чайлагларже көжүп эгелээр. Оон соонда хой кыргыллазынга болгаш оон чуулдазын организастыг чорудар ажылларны амдан эгелеп белеткеп турар.

Аңаа чоруп турган, совхозтун чамдык хоочунары-биле ужуражып, оларның чугаалаан сестерин мында киирдим. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, ам 74 харлыг пенсионер **Владимир Кыргысович Норбу-оол:**

— Совхоз кылдыр ангыланып, бот-башкарыңып ажылдаарга черле эки-дир. Бодан көрүкер даан, ам безин мал бажы дыка немежип өстү. Чаа совхозувустун ажыл-ижинге район ам-даа эки дузалажып, бут кырынга быжыгып алырынга деткимчени көргүзер апаар. Жданов аттыг колхоз турда, черлеривис эки оттуг, суглуг-даа турду, ынчан колхозувус «миллионер» турду. Ам биске беримчелиг черлер херек, ону чап үлээр болза эки. Совхозувуска ам далган дээрбези база кончуг херек.

— Моон мурнунда тараа чоруткан ийи-талчылар ам чыглып кээп эгелединвис. Кижинин төрээн чери, доосхан школазы эргим болур-дур. Ол дээш ам-даа улам ажылдаар мен — деп. **Шагаан-Арыг хооркүүскомунун даргазы Мерген Анай-оол** кысказы-биле чугаалаш, аңаа мөгөө Советти тургузары чугула деп саналды үндүрген.

— Ферма турда кара чажымдан аңаа ажылдап өстүм. Совхозувус ам катап тургустунуп, аңгыланы бээрге, дыка өөрүп чор мен. Бистин ажытөлүвүс, уругларывыс келир үеде болунуп совхозун сайзырадып, байлакшыдып чурттаар ужурлуг—деп, колхозтун үндезилекчилериниң бирээзи, **алды ургулу кижизидип өстүрген, ам 70 харлыг кырган-ава Кыргыс Суван-ооловна Чорбаа** чугаалады.

Салбыр ам тускай совхоз кылдыр ангыланып, бүгү чүвени боду шиитпирлээр апарганынга ийи-талчылар